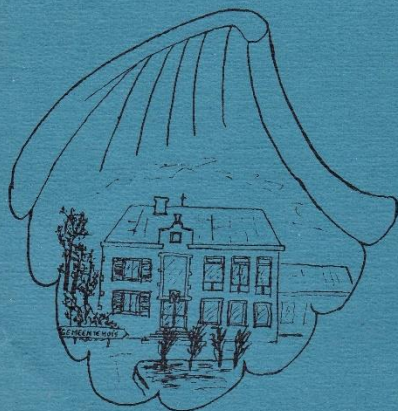
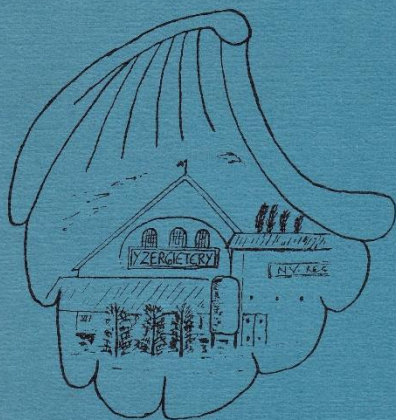

FEODALE FINALE

EEN ANTROPOLOGISCHE VERKENNING
VAN DE NADAGEN
VAN HET FEODALISME
IN HUMMELO EN KEPPEL

Feodale Finale

Een antropologische verkenning van de
nadagen van het feodalisme in Hummelo en
Keppel

Verslag van het kandidaatsleeronderzoek van

Floris Blankenberg
Steeph Custers
Jaap van Donselaar

Utrecht, mei 1977

Inhoudsopgave

Een kort woord vooraf	7
Voorwoord	11
Hoofdstuk 1: Verkenning van de gemeente Hummelo en Keppel	15
Hoofdstuk 2: Inleiding op het onderzoek	20
▪ Over het probleemgebied	20
▪ Verantwoording	22
▪ Methodiek	27
○ De onderzoeksopzet	27
○ De ethiek	29
▪ Enige gegevens over de gemeente Hummelo en Keppel	30
Hoofdstuk 3: De landgoederen Keppel en Enghuizen vóór 1938	35
▪ Inleiding	35
▪ Keppel	35
▪ Hummelo	38
Hoofdstuk 4: De agrarische sector	42
▪ Inleiding	42
▪ De situatie tot 1958	43
▪ De situatie vanaf 1958	72
▪ Conclusies	82

Hoofdstuk 5: De industriële sector	84
▪ Inleiding	84
▪ De ijzergieterij in Hoog Keppel	84
▪ De AVIKO	93
▪ Conclusies	99
Hoofdstuk 6: Het gemeentebeleid	101
▪ Inleiding	101
▪ Het gemeentebeleid	101
▪ Conclusies	121
Hoofdstuk 7: Conclusies en oriëntatie	123
Literatuurlijst	129
Voetnoten	132

Een kort woord vooraf

Van 1 oktober tot eind november 1977 verbleven wij in de gemeente Hummelo en Keppel, een plattelandsgemeente in de Gelderse Achterhoek. In een van de vijf dorpskernen, Hummelo, logeerden wij gedurende de onderzoeksperiode op 'Het Zand', bij de ex-dorpsarts en zijn echtgenote. De enorme gastvrijheid en de grote steun die wij bij het onderzoek van onze gastheer en gastvrouw kregen willen we gaarne vermelden; onze dank gaat dan ook speciaal uit naar de heer en mevrouw van Donselaar.

Wij zijn ook veel dank verschuldigd aan de bevolking van Hummelo en Keppel zonder wie een onderzoek als dit nooit verricht had kunnen worden. Zeer erkentelijk zijn wij voor de grote medewerking die we kregen van burgemeester Baris en de wethouders Buunk en Minkhorst die ons meerdere malen persoonlijk ontvingen voor een gesprek. Voorts willen wij het ambtenarencorps van de gemeente Hummelo en Keppel danken voor hun medewerking. Een speciale vermelding verdient hierbij gemeentesecretaris Huntelaar die ons meerdere malen hielp bij het opsnorren van gegevens uit vaak reeds lange tijd niet meer gebruikte archieven.

Voor de vele nuttige en leerzame aanwijzingen danken wij Ton Zwaan van het Instituut voor Culturele Antropologie te Nijmegen die tevens het Voorwoord voor ons schreef en onze eigen begeleider, Lodewijk Brunt, van het Instituut voor Culturele Antropologie te Utrecht. Voorts willen wij mevrouw Blankenberg, mevrouw van Leeuwen en Carien Nelissen bedanken voor de grote inzet waarmee zij onze vrijwel onleesbare vellen papier hebben uitgetypt.

Hulde tenslotte aan het konijn dat ons op onze fietstochten langs donkere en natte landweggetjes zo vaak trouw begeleidde.

Floris, Steeph en Jaap

Mei 1977

In Hummelo, achter het huis waar wij logeerden, ligt een centrum voor geestelijk en lichamelijk gehandicapten. Met vaak grote inzet en doorzettingsvermogen proberen pupillen en begeleiders samen een stap te zetten die de eersten dichter bij een zelfstandige positie in de samenleving moet brengen.

Aan hen dragen wij dit rapport op.

Voorwoord

Wie een aantal jaren achtereen op het Nederlandse platteland heeft gewoond, heeft tal van veranderingen om zich heen kunnen waarnemen. Veranderingen, bij voorbeeld, in het landschap en de architectuur. Oude dorpskernen werden -en worden- afgebroken en opnieuw opgebouwd met nieuwe huizen, winkelcentra, een bank en vaak een nieuw gemeentehuis of kerkgebouw. Waar vroeger oude boerderijen en landbouwgronden lagen zijn nieuwe wijken ontstaan met rijen eengezinswoningen en soms zelfs flats. Het netwerk van wegen en weggetjes werd uitgebreid, verbreed en verhard om doorgang te verlenen aan het zich alsmaar uitbreidende gemotoriseerde verkeer. In veel gebieden in Nederland is het boerenbedrijf gespecialiseerd; waar vroeger het koren op de velden stond is nu alleen nog veeteelt, bij de boerderijen verzezen nieuwe stallen naast de oude en in die stallen gaat het er nu heel anders aan toe dan zo'n 20 jaar geleden.

Met deze veranderingen zijn er ook veranderingen gekomen in de samenstelling van de bevolking op het platteland. Naast de oude middenstand kwam een nieuwe; wat meer industrie in de dorpen maakte het vele mensen mogelijk werk te vinden buiten het agrarisch bedrijf; de figuur van de landarbeider is zeldzaam geworden en in elke nieuwbouwwijk vindt men de forensen, die werken in de stad en wonen op het land.

Al deze veranderingen hangen nauw samen met twee voorname ontwikkelingsprocessen die de gehele Nederlandse samenleving, waar wij allen deel van uitmaken, in de 100 jaar die achter ons liggen ingrijpend van karakter hebben doen veranderen. In de eerste plaats is dat het proces van industrialisering dat gepaard is gegaan met een omvangrijke verstedelijking. De

maatschappij die vroeger steunde op landbouw en handel is geworden tot een maatschappij die voornamelijk steunt op de industriële productiewijze. Woonde vroeger 70% van de Nederlanders op het platteland, nu woont 70% in de steden. Het tweede voorname ontwikkelingsproces is dat van de centralisering: ik doel op de alsmaar groeiende bevoegdheden en taken van de staatsoverheid. In Nederland is dat proces hand in hand gegaan met een proces van democratisering. De ontwikkeling van het algemeen kiesrecht, de groei van de maatschappelijke belangenorganisaties zoals bijvoorbeeld de boerenbonden en al het streven naar de verwerkelijking van gelijkwaardigheid. Ook dat is kenmerkend voor de Nederlandse samenleving.

Deze veelomvattende ontwikkelingsprocessen hebben consequenties gehad -en hebben die nog steeds- voor de verhoudingen tussen mensen en groepen van mensen. Anderzijds komen ook in die veranderende intermenselijke verhoudingen de genoemde processen tot uiting.

De schrijvers van deze scriptie -drie jonge antropologie-studenten uit Utrecht- hebben geprobeerd om van die veranderende intermenselijke verhoudingen iets zichtbaar te maken. Door een bescheiden onderzoekje in het kader van hun studie uit te voeren in een Achterhoekse gemeente, zijn zij gestuit op een verschijnsel dat in onze samenleving niet veel meer voorkomt: grootgrondbezit in handen van families van aristocratische herkomst. Zij besloten na te gaan welke rol dergelijk bezit kan uitoefenen op de agrarische bedrijfsvoering op de lokale industriële activiteit en op de gemeentepolitiek. Uit de door hen verzamelde gegevens wordt duidelijk dat de betekenis van de landgoederen in meerdere opzichten nog aanzienlijk genoemd kan worden; anderzijds wordt eveneens toegelicht dat deze betekenis sterk is afgenomen in de laatste 50 tot 60 jaar.

Het voor u liggende onderzoeksverslag is het resultaat van een vingeroefening. Niettemin meen ik dat de auteurs erin geslaagd zijn iets van de zich wijzigende intermenselijke verhoudingen te verhelderen: mensen op lokaal niveau, zoals de mensen in de onderzochte gemeenschap, zijn minder sterk op elkaar aangewezen dan voorheen en zijn minder direct afhankelijk van elkaar geworden. Daardoor is de uitoefening van macht en de acceptatie van machtsverschillen wat minder vanzelfsprekend geworden.

Door de ontwikkeling van de Nederlandse economie, in het voorafgaande kort aangeduid, is de bevolking van de gemeente meer afhankelijk geworden van mensen, markten en organisaties buiten de lokale gemeenschap. Door de ontwikkeling van de Nederlandse staat zijn de onderlinge verhoudingen in de gemeenschap wat meer gelijkwaardig geworden, iets wat bijvoorbeeld duidelijk tot uitdrukking komt in de pachtverhoudingen, die de schrijvers door een vergelijking van pachtcontracten belichten.

Toch zijn er ook sporen aanwijsbaar van een verleden waarin de lokale gemeenschap meer in zichzelf besloten was en waarin een kleine groep mensen veel macht en invloed kon uitoefenen over anderen.

De door de schrijvers in hun verslag beschreven veranderingen zijn het resultaat van ontwikkelingsprocessen op lange termijn en slechts zeer ten dele door de direct betrokkenen zelf bewust gewild en uitgevoerd. Eerder dan een beschuldigende vinger uit te strekken, behoort het tot de taak van antropologen en sociologen mensen betere inzichten te verschaffen in de situaties waarin zij leven, moeten leven.

In feite weten wij immers niet zoveel af van de sociale verbanden waarin wij allen ons leven leiden en die grotendeels onze levensloop bepalen. In het licht van deze taak bieden de auteurs voldoende stof ter overdenking.

A.C.L. Zwaan

Nijmegen, juni 1977

Hoofdstuk 1: Verkenning van de gemeente Hummelo en Keppel

Als je Hummelo nadert vanuit het noorden, ligt vlak aan de weg een boerderij; de luiken van deze boerderij zijn rood en geel geschilderd. Even verder aan de andere kant van weg, ligt het 'Tuinhuis', een bescheiden naam voor een paleisje. De kleuren rood en geel zijn hier niet in de luiken verwerkt, maar in een vaandel op het dak. Het Tuinhuis kijkt onder meer uit op de pachtboerderij Loo, gelegen tussen de akkers. In de verte ligt het dorp Hummelo.

Het Tuinhuis is de residentie van de heer van Enghuizen. Vroeger was het kleiner en als orangerie in gebruik van kasteel Enghuizen, een kolossaal palazzo, gebouwd in Italiaanse stijl. Kasteel Enghuizen brandde kort na de oorlog uit.

Het oude kasteel Enghuizen, voltooid in 1842; na de Tweede Wereldoorlog door brand verwoest en in 1948 afgebroken

Van het onderste gedeelte, waar vroeger het personeel gewoond moet hebben, zijn nu nog muur- en vloerresten te zien. De voorkant van het kasteel keek niet uit op het dorp, maar op de Vijver. Bij de Vijver staat ook het

Jagershuis, dat in 1868 gebouwd is. Het is nu de woning van de jachtopziener van Enghuizen. De achterkant van het Tuinhuis verschilt nogal wat van de voorzijde waar de architect duidelijk meer aandacht aan besteed heeft.

Naast het café op de hoek is een pleintje met een muziekkoepeel. Hier wordt soms nog een concert gegeven door de Hummelose muziekvereniging 'de Eendracht'. Beschermheer van deze vereniging is de heer van Enghuizen. De muziekkoepeel staat op grond van Enghuizen. In het centrum van het dorp staat de kerk. Het echtpaar van Heeckeren-Hope, dat het kasteel bouwde, liet omstreeks 1830 ook deze kerk bouwen.ⁱ

*De Hervormde kerk van Hummelo met op de achtergrond
Hotel De Gouden Karper*

In de kerk staan eenvoudige houten banken die in een halve cirkel rond de kansel, links, zijn gebouwd. Rechts achterin bevindt zich een overdekte, hoger geplaatste loge. Je zit daar wat gemakkelijker dan in de gewone banken. Opmerkelijk is wel dat deze loge in tweeën is gedeeld door een houten schot. Het ene gedeelte is voor de heer van Enghuizen, het andere voor de heer van Keppel.ⁱⁱ

Op het kerkhof bevindt zich de tombe van het geslacht van de van Heeckerens en van de van Rechterens. De tombe die uitsteekt boven de rest van het kerkhof wekt de indruk van een bijzondere positie van deze families.

Zowel in de dorpskern als ook in de zogenaamde buitengebieden bevinden zich huizen en boerderijen die eigendom zijn of zijn geweest van de heren van Enghuizen: het oude doktershuis, de ambtswoning van de burgemeester, de 'Vossenplaats', enzovoorts.

De Hervormde kerk van Keppel

Sommige boerderijen, zoals die aan de Broekstraat, zijn al in een vroeg stadium (omstreeks 1925) door Enghuizen verkocht. Vaak is de grond waarop een gebouw staat eigendom van Enghuizen geweest of is dat thans nog: de grond waarop het garagebedrijf staat, de plaats waar de nieuwe wijk Hummelo-Noordhoek gebouwd wordt, de plaats waar de landbouwcoöperatie staat. Namen van gebouwen, zoals 'het Wapen van Heeckeren', 'Jena', 'Bautzen' en 'Lützen' hebben betrekking op historische gebeurtenissen waarbij de heren van Enghuizen nauw betrokken waren.

In Laag Keppel, aan de linkerkant van de weg Hummelo-Keppel, staat een kerkgebouw. Deze kerk is gebouwd

door de familie van Pallandt, bewoners van kasteel Keppel. In Keppel bevindt zich een aantal nieuwbouwwijken. Een groot gedeelte van de grond waarop deze huizen staan is omstreeks 1950 door kasteel Keppel verkocht. Via de van Pallandtlaan kom je bij de van Pallandt-kleuterschool. Aan de Rijksweg ligt de Keppelse ijzergieterij. In het verleden was de grond waarop de gieterij stond eigendom van kasteel Keppel.

Om kasteel Keppel te kunnen zien hoeft je niet veel verder terug te rijden. Het is een kolossaal gebouw, gelegen tussen twee waterstromen. Bij het kasteel ligt de watermolen, waar vroeger de boeren naartoe moesten komen om hun graan te mogen malen. Het kasteel ligt bij de oude dorpskern van Laag Keppel of liever gezegd: de dorpskern ligt bij het kasteel. Aan de poort van het kasteel vond, ook deze eeuw nog, omstreeks Pasen uitdeling van levensmiddelen plaats aan de armen. Die armen kwamen vaak van elders. Toch waren er ook armen onder het Keppelse volk, maar voor velen was het beschamend om aan de poort te verschijnen.

Familiewapens van de baronnen van Pallandt (L) en van de graven van Rechtersen Limburg (R)

Aan de Eldrikseweg liggen verscheidene boerderijen met eromheen uitgestrekte landbouwgronden, deels gepacht van kasteel Keppel. Op de begraafplaats van de kerk in Hoog Keppel bevindt zich de grafkelder van de familie van Pallandt. In Hoog Keppel bevindt zich ook de Aardappel Verwerkende Industrie Keppel en Omstreken (AVIKO). Het bedrijf is gevestigd in het oude gebouw van

de zuivelfabriek. Deze laatste werd in 1914 gesticht, maar werd omstreeks 1960 door fusies overbodig. De grond waarop de AVIKO staat is gepacht van kasteel Keppel.

Hoofdstuk 2: Inleiding op het onderzoek

Over het probleemgebied

De gemeente Hummelo en Keppel heeft een van oorsprong agrarisch karakter. In deze gemeente bevinden zich drie landgoederen. 'De macht van landgoederen is sinds het begin van de feodalisering rechtstreeks of vrij rechtstreeks verbonden met de beheersing van de bodem'.ⁱⁱⁱ Wij leiden hieruit af dat de rol die de landgoederen in de ontwikkeling van Hummelo en Keppel gespeeld heeft van zeer grote betekenis is geweest. Wij hebben ons gericht op de twee grootste landgoederen in de gemeente. In dit rapport hebben wij ons hoofdzakelijk gericht op de vraag:

Welke positie hebben de landgoederen Enghuizen en Keppel ingenomen in de gemeente Hummelo en Keppel in de periode 1920 tot 1976?

Onder 'positie' verstaan wij: de plaats in het veld van machtsrelaties binnen de gemeente. Naast de term 'positie' zullen we ook de termen 'rol' en 'invloed' gebruiken. Bij onze poging deze vraag te beantwoorden hebben wij de volgende beperkingen in acht genomen:

- We zullen ons beperken tot de agrarische sector, de industriële sector en het gemeentebeleid.
- Binnen de gemeente Hummelo en Keppel zullen wij ons hoofdzakelijk richten op de dorpskernen Hummelo, Laag Keppel, Hoog Keppel en de buurtschap Eldrik (zonder een kern).
- De tijdafbakening 1920-1976 dient niet exact te worden opgevat; het is een globale afbakening. Bij de keuze voor ons startpunt 1920 hebben wij ons vooral laten leiden door de mate waarin materiaal voor ons beschikbaar was.

Wij hebben tijdens ons onderzoek meerdere malen gebruik kunnen maken van het boek 'De oude plattelandsbeschaving' van dr. A. J. Wichers. Wij hebben echter, in tegenstelling tot Wichers, een kleinschalig onderzoek gedaan. Wij halen Wichers hier en daar aan wanneer we een vergelijking van de plaatselijke situatie met het nationale, grootschalige niveau kunnen trekken. Maar wij gaan hoofdzakelijk in op de plaatselijke situatie aan de hand van informatie verzameld tijdens onze veldperiode.

Lagere school 'Laag-Keppel' in 1910

Voorts hebben wij ons daar waar mogelijk aan een tijdvolgorde gehouden om de overzichtelijkheid te bevorderen. Wij hebben aanvankelijk de bedoeling gehad om aan beide landgoederen evenveel aandacht te besteden. In de loop van het onderzoek is echter gebleken dat wij ten aanzien van het landgoed Keppel beduidend minder informatie verzameld hadden. Vandaar dat het accent is komen te liggen op het landgoed Enghuizen te Hummelo.

Wij hebben ons rapport als volgt ingedeeld. Eerst willen wij de positie van de beide landgoederen tot 1938 in het kort ter sprake brengen. Vervolgens komen wij bij het meest uitgebreide hoofdstuk van dit rapport: de agrarische sector. De landbouw is de belangrijkste sector

met betrekking tot de landgoederen. Daarna willen wij in het volgende hoofdstuk de invloed van landgoed Keppel op de ontwikkeling van twee industriële bedrijven bekijken. Het daarop volgende hoofdstuk gaat over het gemeentebestuur. De invloed van de landgoederen op de gemeentepolitiek komt hier aan de orde. In het laatste hoofdstuk volgen enkele algemene conclusies. Maar voordat wij tot de inhoudelijke stukken komen willen wij in deze inleiding nog ingaan op onze onderzoeksgegevens zelf. Wij willen aangeven hoe wij tot dit onderzoek en tot de bepaling van het uiteindelijke probleemgebied zijn gekomen (de verantwoording) en hoe wij aan onze resultaten zijn gekomen (de methodiek). We eindigen de inleiding met enige algemene gegevens over Hummelo en Keppel die nodig zijn voor de volgende hoofdstukken.

Verantwoording

In de zomer van 1976 ontstond bij de drie schrijvers, studenten in de culturele antropologie te Utrecht, het idee om gezamenlijk te gaan werken aan het verplichte onderdeel 'leeronderzoek' ten behoeve van het kandidaatsexamen. Een leeronderzoek is, zo schrijft de studiegids, een onderdeel dat dient om de in de eerste twee jaar van de studie gevormde kennis te leren toepassen in een veldsituatie. Het onderdeel beoogt specifiek :

- Een dieper inzicht te verschaffen in het toepassen van methoden en technieken van sociaalwetenschappelijk onderzoek.
- Het in contact komen met een concreet probleemgebied en het in de praktijk leren vertalen hiervan in onderzoekstermen.
- Het zich bekwalen in het trekken van beleidslijnen op basis van verricht onderzoek.^{iv}

Gewapend met deze vereisten kun je daarna aan de slag gaan. Van de kant van het instituut worden altijd enkele

onderzoeken aangeboden. Wij hebben echter gekozen voor een eigen onderzoeksopzet. De reden van onze keuze hiervoor is eenvoudig; het onderzoeksterrein dat wij kozen sprak ons meer aan dan de andere onderzoeksterreinen. Twee andere redenen zijn: de noodzaak het onderzoek in korte tijd te verrichten en de wens om nu eens een bepaalde opdracht geheel naar eigen ideeën en inzichten tot een goed einde te brengen. Natuurlijk hebben wij van diverse kanten adviezen gehad, die ons hielpen de juiste koers te houden.

Nu de vraag ‘waarom een onderzoek?’ min of meer beantwoord is, zou men zich kunnen afvragen: waarom juist dit onderzoek? Om deze vraag uitgebreid te kunnen beantwoorden is een grotere kennis van het onderzoeksterrein vereist dan die wij in dit kader kunnen bieden. Daarom volstaan wij met de volgende opmerkingen.

Een van de drie schrijvers bracht zijn jeugd door in de gemeente Hummelo en Keppel. Door zijn ervaring in de gemeente was hij goed op de hoogte van een aantal zaken die ter plaatse speelden. Beide andere schrijvers waren al diverse malen in de gemeente Hummelo en Keppel geweest en waren niet alleen getroffen door de landelijke omgeving, maar waren tevens van diverse interessante vormen van ‘dorpsgebeuren’ op de hoogte geraakt.

In de periode waarin we aan ons onderzoek moesten gaan denken, lazen wij het boek van Lodewijk Brunt ‘Stedeling op het platteland’ dat de problematiek rond de vestiging van de vele nieuwe inwoners in een kleine gemeente met een kern van autochtone bewoners als thema heeft.^v Een vergelijking met de gemeente Hummelo en Keppel lag voor de hand. Ook hier een oude kern van oorspronkelijke bewoners en een aantal nieuwe woningen, waarin in korte tijd mensen, die niet uit de gemeente afkomstig zijn, gingen wonen. Ook in deze gemeente zouden problemen rond nieuwkomers en autochtonen kunnen voorkomen, waarvoor wel

aanwijzingen bestaan. De belangstelling voor het gebeuren in de gemeente Hummelo en Keppel, interesse voor het probleemgebied dat in Stroomkerken^{vi} speelt en het idee om datzelfde probleemgebied in een andere gemeente te bekijken, zijn de redenen voor de keuze van ons onderwerp geweest.

Schietvereniging Olden-Keppel in 1924

Hoewel over de gemeente Hummelo en Keppel veel geschreven is, hebben wij weinig literatuur voor ons onderzoek kunnen vinden. Een werk dat een licht werpt op de sociale structuur, of enkele aspecten daarvan is ons niet bekend, hoewel het boek van Westerbeek van Eerten hiertoe wel een aanzet vormt. Je kunt je afvragen: is de gemeente in sociologische zin dan zo weinig interessant dat het niet de moeite waard is er iets over te schrijven? Wij zijn stellig van mening dat Hummelo en Keppel de moeite waard zijn.

Eigenlijk is het aantal te onderzoeken probleemgebieden niet te overzien. Toch willen wij er een aantal noemen:

- Het vestigingsprobleem
- De uitbreidingsplannen
- De middenstand
- Het autochtonen/allochtonen probleem
- De vergrijzing

- De kerk
- De buitenlandse werknemers
- De kwijnende industrie
- De landbouwproblematiek

Ons materiaal is voor het grootste gedeelte afkomstig van de inwoners van de gemeente zelf. Het is ons streven dit materiaal te bundelen, van commentaar te voorzien en het vervolgens naar de 'eigenaars' te laten terugvloeien. Wij hebben niet de pretentie de absolute waarheid te verkondigen maar slechts onze indruk weer te geven. Onze methoden zijn geen methoden die iets 'bewijzen' maar die slechts een waarschijnlijkheid kunnen aangeven.^{vii} Wij hebben dan ook getracht alleen dat weer te geven, wat ons zeer waarschijnlijk lijkt. Het doel dat wij met ons rapport willen bereiken is tweeledig:

- Het belichten van een aantal belangrijke sociale verhoudingen in de gemeente Hummelo en Keppel ten behoeve van de bevolking ter plaatse en ook, daaruit voortkomend, voorzien van een aantal persoonlijke visies van de onderzoekers; deze persoonlijke visies hebben het doel de bevolking van Hummelo en Keppel te laten zien hoe buitenstaanders hun samenleving waarnemen en interpreteren.
- Het leveren van een bijdrage, in de vorm van een studie op kleine schaal, aan de plattelands-sociologie, waarbij onze eigen inzichten een ruime plaats krijgen.

Thans zullen wij iets nader ingaan op de geschiedenis van de vaststelling van ons probleemgebied. Eerder al wezen wij erop dat onze aandacht getrokken was door het werk van Lodewijk Brunt, dat de nieuwkomers/autochtonen problematiek in Stroomkerken behandelt. Naar aanleiding van ons idee dezelfde problematiek voor Hummelo en Keppel te gaan onderzoeken, formuleerden wij een probleemstelling die als leidraad voor het onderzoek moest fungeren. Na een verblijf van enkele dagen in de gemeente, waarbij wij een aantal oriënterende

gesprekken hadden, werd steeds duidelijker dat de problematiek rond de nieuwkomers weliswaar speelde, maar dat ze minder ingrijpend leek dan in Stroomkerken. De redenen daarvoor hebben wij niet nauwkeurig onderzocht, maar ze moeten voornamelijk liggen in het feit dat nieuwkomers in Hummelo en Keppel hoofdzakelijk oudere, vaak gepensioneerde mensen zijn, die niet zo'n behoefte hebben zich te laten gelden in de gemeenschap als de 'Rotterdammers' in Stroomkerken.

Tegelijkertijd met het op de achtergrond raken van het nieuwkomersprobleem, werd een ander probleemgebied voor ons duidelijker. Later zouden we de uitspraak vernemen 'je hoeft maar een half uur bij iemand te zijn, of er wordt al over de graaf gesproken'. Wij zelf ondervonden de geldigheid van deze uitspraak al in de eerste dagen. Zelfs al richten wijzelf het gesprek niet naar het probleemgebied rond de landgoederen (het was immers niet het gebied, dat wij zouden onderzoeken) toch kwamen onze informanten er telkens op uit. Het werd ons dan ook al na een kleine week duidelijk, dat de landgoederen in de gemeente Hummelo en Keppel een zwaar stempel op de gemeenschap hebben gedrukt en nog drukken.

Het feit dat, voor zover ons bekend, vrijwel nooit iets geschreven is over de rol van de landgoederen in Hummelo en Keppel en het niet zo sterk levende probleem van de nieuwkomers/autochtonen, deed ons besluiten het roer om te gooien en de steven te wenden in de richting van de landgoederen.

We spraken zojuist over 'een zwaar stempel drukken op de gemeenschap'. Wat dit in de praktijk betekent, zullen wij in de loop van ons verslag proberen duidelijk te maken. Dat het bestaan van de landgoederen van grote betekenis is en was voor de ontwikkeling van de gemeenschap kunnen wij nu wel vaststellen. Hiermee is dan tevens de relevantie van deze probleemstelling aangegeven: een instelling, die zo'n belangrijke rol speelt

in de ontwikkeling van een gemeenschap verdient een onderzoek. In de volgende paragraaf, willen wij iets zeggen over de manier waarop wij ons onderzoek hebben verricht.

Ingang van Keppel in 1905

Methodiek

Wij gaan nu in op de wijze waarop wij de informatie voor dit rapport verzameld hebben en op de procedure die wij tijdens ons onderzoek hebben gevolgd (soms hebben moeten volgen) om deze informatie te krijgen. Deze zogenaamde ‘methodiek’ is een belangrijk onderdeel van alle wetenschappen.

De onderzoeksopzet

Onze onderzoeksopzet is tamelijk ongestructureerd geweest zodat de mogelijkheid tot wijziging tijdens het onderzoek bleef bestaan. Deze speling in onze onderzoeksopzet heeft voordelen gehad. Dit blijkt alleen al uit de reeds eerder vermelde wijziging van de probleemstelling, die wij noodzakelijk achtten na ons twee weken georiënteerd te hebben in Hummelo en Keppel. Hadden wij deze wijziging niet aangebracht en waren we ons blijven richten op de relaties tussen nieuwkomers en autochtonen, dan hadden we, naar ons

gevoel, een voor deze gemeente sociaal minder belangrijk onderwerp aangepakt dan we nu gedaan hebben. Mede gezien het voorafgaande, vinden wij een ongestructureerde opzet een aanvaardbare methode.^{viii} Voor zover wij het konden overzien was deze opzet voor ons onderzoek zelfs de beste.

Wij hebben eerder gewezen op een zekere bekendheid met Hummelo en Keppel. Dit heeft mogelijk bijgedragen tot een grote bereidheid van de informanten om medewerking aan het onderzoek te verlenen. Wij hebben een groot deel van het materiaal, verwerkt in dit rapport, verzameld via de methode van de participerende observatie.^{ix} Maar wij kunnen ons er niet op beroepen dat wij alleen gebruik gemaakt hebben van deze methode. Onze deelname aan het groepsleven had slechts een duur van anderhalve maand. Verder heeft de deelname aan activiteiten in de gemeente zich niet veel verder uitgestrekt dan het bezoeken van een nieuwkomersbijeenkomst, het bezoeken van diverse sociëteiten, het bijwonen van een raadsvergadering en van de jaarlijkse uitvoering van de muziekvereniging 'de Eendracht' en regelmatig cafébezoek. Onze observatie bestond voor het grootste gedeelte uit het voeren van gesprekken.^x De gesprekken hadden een vrij open karakter; de voorbereiding van een gesprek beperkte zich veelal tot het bepalen van de richting, waarin wij het gesprek wilden hebben door van tevoren slechts een aantal onderwerpen op papier te zetten. De gesprekken werden aan het einde van onze periode in Hummelo en Keppel steeds gerichter. Wij merkten dat registratietechnieken als bandopnames en notities het gesprek vaak ongunstig beïnvloedden. Wij zijn ons later dan ook meer gaan richten op registratie na afloop van een gesprek. Een nadeel hiervan is, dat de gesprekken minder nauwkeurig worden vastgelegd dan wanneer directe registratie plaatsvindt.

Naast de methode van de participerende observatie hebben wij in Hummelo en Keppel zelf de nodige litera-

tuur (grotendeels regionaal of plaatselijk gericht) doorgenomen: pachtcontracten, raadsstukken, gegevens van het CBS en diverse notulen. Ook algemene literatuurstudie ter plaatse bleek hier en daar noodzakelijk. Bij onze aandacht voor de pachtsituatie van heden was een intensieve bestudering van de Pachtwet '58 onmisbaar.

De ethiek

Aan het begin van dit gedeelte van de inleiding hebben wij geschreven over de procedure die wij in ons onderzoek hebben gevolgd (soms hebben moeten volgen) voor de verzameling van informatie. Uit het gedeelte tussen haakjes 'soms hebben moeten volgen' blijkt een bepaalde noodzaak. Deze noodzaak heeft vooral betrekking op de ethische overwegingen die tot deze gedwongenheid leidden in de periode te Hummelo en Keppel en tijdens de verwerking van het materiaal.

*Muziekvereniging De Eendracht met bieleman
bij kasteel Enghuizen, Hummelo*

De onderzoekstechniek van de participerende observatie vindt zijn oorsprong in de spionage.^{xi} Participerende observatie is bij uitstek geschikt om te kijken achter de schermen en de domeinen van de samenleving te

onderzoeken die de betrokkenen zelf liever verborgen houden.^{xii} Voor ons geldt niet dat wij ons spionnen voelden, maar we kregen af en toe wel het gevoel pottenkijkers te zijn. Eén van de bijverschijnselen van de participerende observatie is dat de onderzoeker zich in hoge mate vereenzelvigd met zijn onderzochte groep.^{xiii} Als wij ons vereenzelvigden met de betrokken persoon of groep was dat gemakkelijk, wanneer wij onze overeenkomst van onze eigen opvattingen voelden met deze groep of persoon. Moeilijker was het, wanneer we ons moesten proberen te vereenzelvigen met de informant of groep, die er totaal andere opvattingen op nahielden. Hier moesten wij voor een betere informatie-winning soms bevestigend gedrag tonen.^{xiv}

Verder hadden wij in het veld wel eens te maken met 'onderonsjes', informatie die wij niet verder mochten doorspelen. Soms was juist deze informatie belangrijk voor ons. Dit laatste hebben wij ons nog sterker gerealiseerd bij het schrijven van het rapport. Het zijn vooral ethische overwegingen geweest die hier en daar tot weglating of afzwakking van gedeelten van de tekst van het rapport hebben geleid. Deze ethiek en de consequenties die wij daaraan verbonden hebben, vinden hun oorsprong in de vriendschappelijke en vertrouwelijke relaties die wij met vele van onze informanten hebben opgebouwd. Ook heeft dit ertoe geleid dat wij vele van hen meenden te moeten beschermen tegen hetgeen zij hebben verteld. Vandaar dat wij een enkele keer een schuilnaam gekozen hebben voor onze informanten. Tenslotte zullen wij in deze inleiding enige voor dit rapport noodzakelijke basisinformatie geven.

Enige gegevens over de gemeente Hummelo en Keppel

De gemeente Hummelo en Keppel ligt in de stedendriehoek Doetinchem-Doesburg-Zutphen in de Gelderse Achterhoek. De streek waarin de gemeente ligt heeft een voornamelijk agrarisch karakter; de akkers en weilanden worden afgewisseld door bossen. De

gemeente Hummelo en Keppel is een van de vele kleine kernen met minder dan 5000 inwoners. In het midden van de jaren zestig waren er zo'n 3500 van zulke kleine kernen in Nederland.^{xv} De gemeente Hummelo en Keppel is voor een aantal voorzieningen, zoals bijvoorbeeld ziekenhuizen en voortgezet onderwijs, vooral aangewezen op Doetinchem. De gemeente bestaat uit de dorpen Hummelo, Laag Keppel, Hoog Keppel, Drempt en de buurtschap Eldrik.

Oogstfeest in Keppel: het wannen van graan

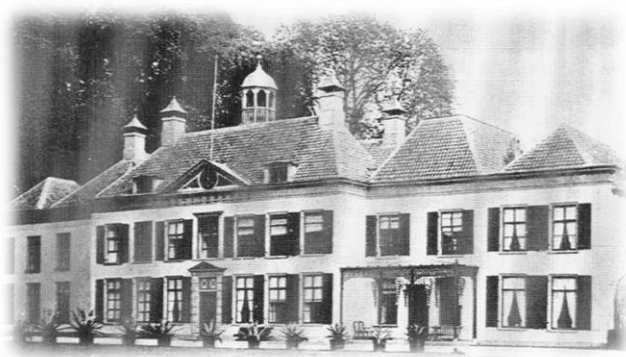
Een kort overzicht van het inwonertal van de gemeente:^{xvi}

Jaar	Aantal inwoners
1930	3118
1947	3494
1969	3681
1975	4404

De agrarische sector en de industriële sector nemen in dit rapport een belangrijke plaats in. Het lijkt ons dan ook wenselijk een kort overzicht te geven waarin deze beide sectoren in de beroepsbevolking geplaatst worden.^{xvii}

Jaar	% Beroepsbevolking werkzaam in de sector	
	Agrarische sector	Industriële sector
1930	60%	10%
1947	47%	18%
1960	37%	13%
1975	25%	onbekend

In de gemeente Hummelo en Keppel zijn drie landgoederen: Enghuizen, Keppel en De Ulenpas. De totale oppervlakte van de gemeente bedroeg in 1972 4325 hectare. Enghuizen bezat toen ruim 1000 hectare, het landgoed Keppel eveneens ruim 1000 hectare en De Ulenpas 200 hectare.^{xviii}

Kasteel De Ulenpas in HoogKeppel. Door brand verwoest in 1965

Dit betekent dat in 1972 meer dan de helft van de oppervlakte van de gemeente eigendom was van de drie landgoederen. In het begin van deze eeuw was het eigendom van de landgoederen aanzienlijk groter (we hebben geen exacte getallen) dan in 1972; in het heden is het eigendom van de landgoederen minder dan in 1972. In de afgelopen vijftig jaar zijn de landgoederen dus kleiner geworden. De voornaamste oorzaak van deze verkleining zijn overervingen met daaraan verbonden hoge successieverblijvingen voor de erfgenamen. Om

aan deze verplichtingen te kunnen voldoen werd er vaak gedwongen verkocht.

Er is altijd een aanzienlijk gedeelte van de grond van de landgoederen verpacht geweest aan boeren. In 1930 waren er ongeveer 70 boeren die pachtten van Enghuizen. Nu zijn dat er nog maar zo'n 35, terwijl landgoed Keppel er nog ongeveer 15 heeft.

Tot aan de tweede wereldoorlog bestond de agrarische sector in Hummelo en Keppel voornamelijk uit gemengde bedrijven. Tijdens en na de oorlog begonnen de landbouwbedrijven zich te specialiseren. Nu zijn de meeste boeren in hoofdzaak melkveehouders. Een klein aantal boeren is akkerbouwer. Ook is er nu in de gemeente een klein aantal varkensbedrijven.

Tot aan de tweede wereldoorlog bestond de agrarische sector in Hummelo en Keppel voornamelijk uit gemengde bedrijven. Tijdens en na de oorlog begonnen de landbouwbedrijven zich te specialiseren. Nu zijn de meeste boeren in hoofdzaak melkveehouders. Een klein aantal boeren is akkerbouwer. Ook is er nu in de gemeente een klein aantal varkensbedrijven.

De industriële sector is in de gemeente Hummelo en Keppel altijd relatief klein geweest. De grootste bedrijven in de gemeente zijn de ijzergieterij die sinds 1794 in Laag Keppel gevestigd is en de AVIKO, die sinds 1963 in Hoog Keppel gevestigd is. In dit rapport zullen wij ons op deze twee bedrijven richten.

Het derde gebied waar wij ons op zullen richten, is het gemeentebestuur. Hieronder volgt een overzicht van de zetelverdeling in de gemeenteraad.^{xix}

Partijen	RKSP/KVP	ARP/CHU	CDA	VVD	Vrijzinnigen	PvdA	Gemeentebelang	Garretsen	Totaal
Jaren									
1931	2	2	-	3	4	-	-	-	11
1935	1	2	-	3	3	2	-	-	11
1939	1	2	-	2	2	2	2	-	11
1946	2	2	-	2	-	4	-	1	11
1949	2	3	-	2	-	4	-	-	11
1953	2	3	-	2	-	4	-	-	11
1958	2	3	-	2	-	4	-	-	11
1962	2	3	-	2	-	4	-	-	11
1966	2	3	-	2	-	4	-	-	11
1970	2	3	-	2	-	4	-	-	11
1974	-	-	4	23	-	4	-	-	11

Zetelverdeling in de gemeenteraad van Hummelo en Keppel 1931-1974^{xx}

Tenslotte nog één opmerking: het overgrote deel van de bevolking van Hummelo en Keppel behoort tot de Nederlands Hervormde Kerk (in 1930 ongeveer 77%; in 1976 ongeveer 70%.^{xxi})

Hoofdstuk 3: De landgoederen Keppel en Enghuizen vóór 1938

Inleiding

In dit hoofdstuk willen wij in het kort aangeven welke invloed de landgoederen hebben gehad op de dorpsgemeenschap van Hummelo en Keppel in de periode van ongeveer 1900 tot 1938. Voor Hummelo willen wij daarbij speciaal ingaan op de relatie tussen de gravin en haar personeel. Het voornaamste doel van dit hoofdstuk is het weergeven van een sfeer. Wij achten dit wenselijk om de volgende hoofdstukken beter te kunnen plaatsen.

Keppel

'Aan 't eind van de dorpsstraat is tussen zware steenen palen, met de wapens van Keppel en Pallandt versierd, de groote oprijlaan naar het kasteel. Een tuinmansteg brengt ons door het deftige park, vol eiken en beuken, platanen en kastanjes, naar het huis, dat in een ruimen, van eikenlanen omringden vijver ligt. Het vroegere voorplein met de nevengebouwen, eertijds eveneens uit een gracht oprijzend en alleen door een brug te bereiken, is veranderd in een sierlijken aanleg met gras- en bloemperken, sparren en kastanjes, bruine beuken en slanke populieren. Alleen een oude toren bij den stal is er nog over. Dat is de 'dieventoren' en daar binnen worden nog eenige strafwerk tuigen bewaard, uit den tijd, toen Keppel een hooge heerlijkheid was en eigen halsrecht had.'

Craandijk: In den Geldersche Achterhoek, 1886

In Keppel heeft de familie van Pallandt haar stempel gedrukt op de gemeenschap. Het belangrijkste bouwwerk in de dorpskern is nog steeds kasteel Keppel. Aan het begin van deze eeuw waren vrijwel alle gebouwen in het dorp eigendom van de familie. Voorts hebben de van Pallandts een kerk en een school laten bouwen. Ook een gedeelte van de gezondheidszorg is door de van Pallandts

in het leven geroepen: de eerste wijkzuster werd door de familie van alle behoeften voorzien. Zelfs haar fiets werd door hen betaald. 'De familie heeft veel voor de gemeenschap gedaan', aldus een van onze informanten.

Kasteel Keppel

Hoe gedroeg men zich in het dagelijks leven ten opzichte van de barones? Het verhaal gaat dat een woning, die niet het eigendom was van de toenmalige barones, te koop werd aangeboden. Een inwoner van Keppel wilde dit huis graag kopen. Nog voordat hij in staat was geweest een bod te doen, bleek het huis al aan de barones verkocht te zijn. In zijn teleurstelling maakte hij de barones in de dorpsstraat uit voor alles wat slecht was. Binnen korte tijd was deze persoon met zijn spulletjes uit Keppel verdwenen.

Deze barones liet dicht bij het kasteel een kerkje bouwen. 'Als de barones 's zondags naar de kerk ging, dan week het volk voor haar uiteen', hoorden wij van een van onze informanten. Eenzelfde vorm van eerbetoen troffen wij aan in de verhalen over de kleuterschool die naar haar genoemd is. Soms kwam zij hier op bezoek. De kinderen stonden dan keurig in rijen opgesteld, de meisjes met de handen op de rug, de jongetjes met de petten in de hand.

Met deze korte beschrijvingen hebben wij een indruk gegeven van de positie van de familie van Pallandt in het begin van deze eeuw; vele gebouwen en grond in eigendom van de familie en een grote mate van eerbied en ontzag voor de familie. Deze situatie zette zich voort in de volgende generaties.

Baron van Pallandt was een gezaghebbend figuur. Niet alleen was hij eigenaar van zeer veel grond en eigenaar van een groot deel van de woningen, hij stond ook aan het hoofd van de kerkvoogdij en was gedurende een aantal jaren gemeenteraadslid. Uit verhalen maakten wij op dat men voor deze baron en zijn echtgenote waardering had, maar dat er tevens een afstand bleef bestaan tussen de

Reinhard baron van Pallandt (1888-1938), Heer van Keppel, wethouder en opperkerkvoogd

familie van Pallandt en de bevolking van Keppel, al waren de baron en zijn vrouw vergeleken met de vorige Vrouwe van Keppel een stuk moderner. Westerbeek van Eerten bevestigt deze vernieuwing: 'Na het heengaan van de oude slotvrouwe werd haar kleinneef R. van Pallandt de Heer van Keppel. Een fleurig jong gezin deed zijn intrede op het kasteel, waarmee het feodalisme een verjongingskuur deed.' Bij deze vernieuwingen speelden persoonlijke karaktereigenschappen van de baron mee.

In het algemeen kan men stellen dat de persoonlijke karaktereigenschappen van de landgoedeigenaren (eigenaressen) meespeelden in de relatie tussen dorpsgemeenschap en landgoed. Zo verschilden barones van Pallandt en gravin Van Rechteren (zie volgende

paragraaf) van karakter. Ondanks deze verschillen was de houding van de dorpsgemeenschap in Hummelo ten opzichte van de gravin in grote lijnen dezelfde als die van de dorpsbewoners in Keppel; een houding van ontzag en gehoorzaamheid. Dit overeenkomstig gedrag in Hummelo werd in vele gesprekken met onze informanten bevestigd. Nog sterker is deze houding waar te nemen als de dorpsbewoners op het kasteel zelf werkten. Het volgende gedeelte gaat in op die houding: de relatie van de gravin met haar personeel op Enghuizen.

Hummelo

'In 1835 was het prachtige kasteel voltooid. 't Is een groot, vierkant gebouw, in Italiaanschen stijl, van rooden baksteen met zandsteen onderpui, pilasters en lijsten. De hoofdingang is in het park tegenover den grooten vijver, onder een balkon, door zes statige zuilen gedragen, langs een langzaam glooiend terras, dat door rijtuigen bereden kan worden. Aan beide zijden van dezen fraaien oprit staan colossale steenen leeuwen en langs de kanten prijkt een keur van bloemen. Vijf openslaande glasdeuren, op het terras uitkomende, leiden naar de ruime, schoone vestibule, waaromheen de benedenkamers liggen en waaruit een kostbare mahoniehouten trap naar de bovenverdieping voert. Achter de vestibule ligt de groote zaal, verlicht door een vijftal ramen in den achtergevel naar de zijde van het dorp, insgelijks onder een deftig balkon en uitkomende op een terras, van waar het oog de groote weide achter het huis, den Zutfenschen weg, de akkers en de bouwlanden, den Hummelschen kerktoren en molen, van de Keppelsche bossen en meer nabij de pastorie aan de eikenlaan en de boerderij en in het veld overziet (...). Schilderijen, marmeren tafels, mozaïekwerk en pronkstukken van gesneden hout versieren de zaal. De overige vertrekken van de bel-étage en van de bovenverdieping zijn allen ruim en vierkant, vooral de bovenzaal is een schoone kamer, maar wij ontmoeten er verder geen belangrijke voorwerpen. Aan alle zijden is het uitzicht heerlijk in het park en op de velden en weiden van het dorp. Het ruime onderhuis met zijn langen dwarsgang bevat natuurlijk de noodige keukens, kelders en dienstbodenvertrekken, en het

geheel vormt inderdaad een vorstelijke woning, wier wedergade althans in den tijd der stichting in ons land niet werd gevonden.

Craandijk: In den Geldersche Achterhoek, 1886

De rijkdom om en vooral in het kasteel was echter indrukwekkender dan uit deze beschrijving blijkt. Op het kasteel vonden heel wat mensen werk; zij bevolkten de ‘noodige keukens, kelders en dienstbodenvertrekken’.

De Pastorie, Hummelo

Deze situatie bestond in het begin van deze eeuw nog: in die tijd was baron Henri Van Heeckeren eigenaar van het landgoed. Na het overlijden van deze baron in 1924, kwam zijn nicht, de gravin van Rechteren Limpurg, later baronesse van Haersholte met haar drie kinderen naar Enghuizen. Na haar dood werd dit landgoed met de twee andere landgoederen (‘elders gelegen’) die zij bezat over haar drie kinderen verdeeld. We gaan hier in het kort in op de relatie tussen de gravin en haar personeel.

Door onze informanten werd de gravin beschreven als een tamelijk overheersende vrouw, die eigenlijk het hele dorp regeerde. Het personeel bestond uit zo’n twaalf mensen, waaronder een huisknecht, een boswachter,

kamermeisjes, kooksters, een tuinman en een chauffeur. Deze laatste vertelde ons dat hij op 21-arige leeftijd in 1925 op het kasteel kwam werken. 'Ik verdiende acht gulden per week. Ik werkte van 's ochtends half zeven tot 's avonds elf uur. Ik had om de twee weken 's zondags vrij, tenminste als dat zo uitkwam. Het kwam namelijk nogal eens voor dat ik zondagmiddag moest rijden als de gravin een visite aflegde'. De chauffeur was jarenlang inwonend op het kasteel. 'Het was hard werken in die tijd; je had geen tijd om ziek te worden. Ik werd aangenomen op voorwaarde dat ik niet zou trouwen; later werd trouwen mij wel toegestaan. Ik kon goed met de barones overweg'.

Een van de weinige foto's van de gravin van Rechteren Limpurg, moeder van graaf Sweder en grootmoeder van graaf Roderik

Wat zien we dus in de periode tot 1938? De dorpsbewoners van Hummelo en Keppel hebben een relatie met de bewoners van de kastelen, waarbij gedragskenmerken van gehoorzaamheid en ontzag op de voorgrond treden. Bij het kasteelpersoneel was er zelfs sprake van een sterke onderdanigheid. Dit gedrag werd hoofdzakelijk veroorzaakt door een afhankelijkheidsrelatie van de kasteel eigenaren.

In de afgelopen vijftig jaar zijn de landgoederen dus kleiner geworden. De voornaamste oorzaak van deze verkleining zijn overervingen met daaraan verbonden

hoge successieplichtingen voor de erfgenamen. Om aan deze verplichtingen te kunnen voldoen werd er vaak gedwongen verkocht.

Het tuinhuis van Kasteel Enghuizen ('de Orangerie')

Hoofdstuk 4: De agrarische sector

Inleiding

Het is onze bedoeling om ons in dit hoofdstuk te richten op de positie van de landgoederen in de agrarische sector. De landgoederen kenmerken zich, zoals we eerder zagen, door een aanzienlijk grondbezit. Een groot gedeelte van deze grond was en is verpacht aan boeren. Het leek ons dan ook het meest voor de hand liggend om de relatie tussen landheren en pachtende boeren als uitgangspunt te nemen. De pachtrelatie is te beschouwen als de ruggengraat van dit hoofdstuk. Uit de pachtrelatie vloeien andere relaties voort. Een belangrijk kenmerk van de pachtrelatie, maar vooral ook van de daaruit voortvloeiende relaties is de grote sociale afstand tussen landheer en pachters. We zullen in dit hoofdstuk duidelijk maken hoe deze relaties lagen en daarvoor zal het noodzakelijk zijn ook enkele 'uitstapjes' te maken naar andere gebieden, zoals de jaarlijkse kermis en het kerkelijk gebeuren in Hummelo en Keppel.

Hummelose bielemannen, Jaren dertig

Ons materiaal bestaat voornamelijk uit gesprekken met informanten, enkele pachtcontracten en de Pachtwet. Het accent ligt op de situatie in Hummelo. Dit is geen toevalligheid: het grootste gedeelte van ons materiaal is afkomstig uit Hummelo. We hebben echter geen aanwijzingen om aan te nemen dat de situatie in Keppel sterk verschilde van die in Hummelo. Uit gesprekken met informanten is ons gebleken dat de persoon van de landheer een belangrijk stempel op de pachtrelatie heeft gedrukt. Vandaar dat wij in dit hoofdstuk de landgoedeigenaren en eigenaressen beschrijven; wij achten deze persoonsbeschrijvingen functioneel en zelfs onmisbaar. De persoonsbeschrijvingen in het vorige hoofdstuk dienen ook in dit kader te worden gezien.

We hebben dit hoofdstuk als volgt ingedeeld:

- Inleiding
- De situatie tot 1958
- De situatie vanaf 1958
- Conclusies

Deze indeling vereist enige toelichting. We kozen 1958 als ‘breekjaar’ omdat in dat jaar de Pachtwet in werking getreden is. Deze wet veranderde zoals we zullen zien de pachtrelatie fundamenteel. De bovenstaande indeling in tijdvakken dient echter niet al te absoluut te worden opgevat. In ‘de situatie tot 1958’ hebben wij er niet aan kunnen ontkomen enkele aspecten te belichten die, gezien de gebeurtenissen in de tijd, eigenlijk in het tweede tijdvak thuishoren.

De situatie tot 1958

Eind jaren '20, begin jaren '30 waren er zo'n 70 boeren pachter van het landgoed Enghuizen in Hummelo. Een boer vertelde ons dat de pachters in die tijd geweldig bang waren voor de gravin van Enghuizen. Over die angst durfde men met elkaar nauwelijks te praten; het zou via via eens op het kasteel terecht kunnen komen..... ‘Je

moest zelfs oppassen dat je er niet met je kinderen over praatte, want als die het dan op school zouden vertellen.....' aldus deze informant.

Waarom was men zo bang voor de gravin? We zullen aan de hand van een pachtcontract uit 1930 trachten bovenstaande vraag te beantwoorden. Het contract betreft een boerderij met ruim 14 hectare grond. Van de artikelen die in dit contract staan zullen we hier de belangrijkste weergeven.^{xxii}

Rentmeestershuis in Hummelo

Artikel 1

Wat in artikel 1 is bepaald komt in het kort op het volgende neer. Als de boer in werkelijkheid meer grond heeft gepacht dan in het contract staat aangegeven – er is dan sprake van ‘overmaat’ – dan heeft hij een meevaller. Indien er echter sprake is van ‘ondermaat’ dan lijdt hij schade. In beide gevallen kon de pacht prijs niet aan de werkelijke grootte van de gepachte grond worden aangepast. Voorbeelden van deze kwestie zijn ons niet bekend, maar dat deze zaak evenwel belangrijk was blijkt wel uit het feit dat deze kwestie in de Pachtwet geregeld wordt.^{xxiii}

Artikel 2

In artikel 2 wordt het volgende bepaald: ‘Ten behoeve van de verhuurster wordt buiten de huur gehouden:

- a. Het recht van jacht en visscherij.
- b. De op of langs het verhuurde staande loofbomen.
- c. Het recht om, waar dit zonder schade voor den huurder geschieden kan, nieuwe bomen en struiken te planten de bestaande beplantingen door andere te vervangen, met bevoegdheid om over een en ander naar welgevallen te beschikken en die rechten door derden te laten uitoefenen.’

Op de kwestie ‘jacht’ zullen wij nog terugkomen; over visserij is ons vrijwel niets bekend. Voor een boer is een boom vaak alleen maar lastig, zowel naast als op de grond die hij in gebruik heeft. De schaduw van een boom op bouwland betekent vaak minder opbrengst; bovendien kunnen de wortels van een boom veel last veroorzaken bij allerlei agrarische werkzaamheden (bijvoorbeeld bij het ploegen). Uit wat in artikel 2 bepaald is blijkt duidelijk hoe goed de bomen door de gravin beschermd werden. In de praktijk kwam het er vaak op neer dat bomen waar en pachter veel last van had absoluut niet gekapt mochten worden. Bovengenoemde problemen spelen in het heden nog steeds een belangrijke rol: we hoorden van een boer dat hij met zijn machines nauwelijks een bepaald stuk land op kan komen doordat op de toegangsweg enkele bomen zeer dicht op elkaar staan.

Artikel 3

In artikel 3 worden enkele mogelijkheden tot pacht beëindiging gegeven:

- a. De pachter overlijdt.
- b. De verhuurster stelt een gedeelte of het geheel van de verpachte grond tot een ‘algemeen belang.’

- c. Het gepachte wordt geheel of gedeeltelijk onteigend.
- d. De verhuurster wil de aan een boer verpachte grond gedeeltelijk of geheel verkopen.

In geval a. kon de pacht in principe beëindigd worden. Dit betekende dat de overleden pachter en zijn gezin de sympathie van de gravin moesten hebben in het geval dat een zoon het bedrijf wilde voortzetten. Het was in vele gevallen inderdaad de bedoeling dat een zoon het bedrijf ging voortzetten.

De gravin moest dan in het gedrag van vader en zoon geen aanleiding hebben kunnen vinden om de pachtovername aan de zoon te weigeren. Het bovenstaande is ons inziens in verband te brengen met hetgeen de socioloog Wichers over opvoeding en toekomst zegt. Hij wijst erop dat de opvoeding 'conditionerend' is; het overwicht ligt bij de oudere generatie. Deze heeft onder de gegeven omstandigheden ook de meest steekhoudende en rijpe ervaring. De verwachting voor de toekomst is dus dat die een getrouwe voortzetting zal zijn van het verleden.^{xxiv}

Boerderij de Klevenhorst in Hummelo

In ons geval: de jongere generatie werd geconditioneerd in de feodale traditie. In geval c. wordt er gesproken van onteigening. Dit is, voor zover ons bekend, in die tijd niet

voorgekomen. Volgens een informant zou een gemeentebestuur zich nog wel een keer bedenken om tot de 'onvriendelijke methode' van het onteigenen over te gaan. Ook in het heden komt het voor dat het gemeentebestuur aarzelt om over te gaan tot onteigening van de landgoederen, aldus een informant.

In geval d. gaat het om een eventuele verkoop. Dit was voor de pachter een angstige gedachte; een troost was echter wel dat de landheren niet gauw overgaan tot verkoop. Het streven was en is het in stand houden van het landgoed.

Defilé tijdens de kermis van Hummelo. Op het bordes in het wit de gravin van Rechteren Limpurg

Artikel 5

'De huurder zal zijn gehuurde gedurende den huurtijd naar zijn aard en bestemming moeten gebruiken, het zooveel maar in zijn vermogen ligt verbeteren en ervoor waken dat daaraan geen schade worde veroorzaakt. Ten aanzien van het goede gebruik en verbetering van het gehuurde wordt uitdrukkelijk bepaald:

- a. Dat de huurder het huis en de getimmerten, alleen met hen, die tot het gezin behoren net en zindelijk zal bewonen en gebruiken en daarvan volstrekt niets aan anderen in onderhuur zal mogen geven

- of op andere wijze in gebruik zal mogen afstaan.
- b. Dat hij het bouwland en den tuin in goede bemesting en in geregelde zaaiing zal moeten houden, tenzij hij het voor een gedeelte van ten hoogste twee hectaren met aardappelen of tuinvruchten wil beteelen, hetgeen hem vrijstaat
 - c. (...).’

Verder bevat artikel 5 een aantal voorschriften omtrent de manier waarop de pachter de gepachte gronden dient te gebruiken en onderhouden (het was onder meer verboden om andermans vee te weiden).

Boeren dansen de Driekusman

Zoals we zagen werd de pachter verplicht het gepachte ‘zoveel maar in zijn vermogen ligt’ te verbeteren. De uitdrukking ‘zoveel maar in zijn vermogen ligt’ is op z’n minst vaag te noemen. Deze vaagheid liet veel ruimte tot interpretatie. In de praktijk kwam het erop neer dat het grootste gedeelte van deze interpretatieruimte werd ‘ingenomen’ door de gravin. Ook verderop in het contract staat een artikel dat sterk in deze richting wijst.

Artikel 13

‘De huurder zal zich in alles, zoowel bij het gebruik als bij het onderhoud van zijn gehuurde, moeten gedragen naar de aanwijzingen van de verhuurster of diens rentmeester;

hij zal op diens eerste vordering alle werkzaamheden verrichten of doen verrichten, welke naar diens oordeel nuttig of noodig zijn, al waren die in het contract ook niet met name genoemd (...)'.

Terugkomend op artikel 5 zien we dat onder a bepaald is dat de pachter zijn huis alleen met hen die tot zijn gezin behoorden mocht bewonen. Een en ander diende bovendien 'net en zindelijk' te geschieden. Deze twee aspecten zullen wij nader toelichten:

- a. In het contract werd bepaald wie er wél in het huis mochten wonen en daarmee dus ook wie er niet in mocht of mochten wonen. Deze bepaling sloeg voornamelijk op het zogenaamde 'interne personeel', dat hierdoor, weliswaar indirect, in een relatie tot de gravin kwam te staan. Het contract gaf de gravin weliswaar niet het recht ook te bepalen wie door de pachter als intern personeelslid in dienst genomen zou worden, maar in de praktijk kon ze hier zeker een belangrijke invloed op uitoefenen.
- b. De bewoning diende 'net en zindelijk' te geschieden. Een informante vertelde ons dat de gravin regelmatig de boerderijen langs ging om te kijken 'wie de ramen mooi gelapt had'. Iemand die hierdoor in positieve zin opviel kon er zeker van zijn dat daar door de gravin in de toekomst rekening mee gehouden zou worden; als er een betere boerderij vrijkwam stond het nette, zindelijke gezin hoog genoteerd op de lijst van gegadigden. Een andere informante: 'Als er rommel op het erf lag kreeg je te horen dat het de volgende dag opgeruimd moest zijn. De volgende dag kwam de gravin dan kijken of het inderdaad gebeurd was.'

Artikel 6

In artikel 6 staat onder meer dat het de pachter verboden was om hooi, stro of mest te verkopen. Volgens

antropoloog Zwaan wijst deze bepaling vermoedelijk op een tekort aan hooi, stro en mest in die tijd. De boeren zouden hierdoor in de verleiding kunnen komen om deze goederen tegen hoge prijzen te verkopen. Het eigen bedrijf zou dan door een tekort aan deze goederen verwaarloosd kunnen worden. Een bijkomstigheid is in ieder geval wel dat de pachter door de gravin werd beperkt in zijn vrijheid met betrekking tot de afzet van zijn producten.

Bij het vaststellen van de vergoeding voor het nog op het veld aanwezige gewas van een 'vertrekkende' pachter, wordt in artikel 6 de volgende mogelijkheid geschetst: bij onenigheid over de te benoemen deskundigen die de genoemde vergoeding moesten vaststellen, kon het kantongerecht worden ingeschakeld. In theorie was dit inderdaad mogelijk maar voor een pachter die slechts gedeeltelijk vertrekkend was en dus voor de rest van het gepachte land gewoon doorging, was het niet zo verstandig om de zaken via een proces op de spits te drijven.

Ook in geval een zoon, van de in dit geval dan slechts formeel vertrekkende pachter, het bedrijf wilde voortzetten, zal het duidelijk zijn dat procederen niet verstandig was.

Het bovenstaande voert ons tot de inschakeling van de rechter bij conflicten in pachtaangelegenheden. 'Vóór 1958 had Enghuizen alles te vertellen. Je paste wel op om te gaan procederen, uit angst voor tegenmaatregelen', aldus een informant. Ook nu nog bestaat er angst om te gaan procederen, zo hoorden we van verschillende kanten. In enkele gevallen is het echter wel voorgekomen. Ons zijn ook twee gevallen bekend waarin men, hoewel daar alle reden toe bestond, niet ging procederen.

Het betreft hier gevallen waarin stukjes land werden teruggenomen zonder enige vorm van overleg vooraf.

Omwille van de goede vrede gingen de gedupeerden niet over tot een proces. De enkele gevallen waarin men wèl ging procederen hebben een opmerkelijke bijkomstigheid: het betrof hier mensen die oorspronkelijk niet uit de streek afkomstig zijn en die ook niet in de feodale traditie zijn opgevoed. Een informant hierover: ‘Ze komen van elders. Anderen, van hier, zouden het niet aangedurfd hebben’.

Stoomkorenmolen 'Volharding' in Hummelo

Artikel 7

‘De huurder zal alle op of langs het gehuurde staande houtgewassen tegen beschadigingen, ook door vee, beschermen. Hij zal alle bomen en struiken, zoomede de heggen - voor zover deeze laatste op de grenzen van zijn gehuurde staan slechts voor de aan zijn gehuurde grenzende helft – door bekwame snoeiing en goede bemesting in stand houden en waar boomen of struiken mochten afsterven of op andere wijze verloren geraken, die door nieuwe van dezelfde soort en goede kwaliteit (goed groeiende) moeten vervangen (...)’.

In artikel 2 zagen we dat loofbomen buiten de pacht gehouden werden. We gaven in ons commentaar aan dat de pachter schade kon lijden door de aanwezigheid van bomen. In artikel 7 zien we nu dat de pachter alle

houtgewassen, dus ook loofbomen, wèl moest onderhouden en in geval van afsterven of verdwijnen (?) moest vervangen en wel voor zijn eigen rekening. Hij had dus verplichtingen betreffende een zaak die buiten de pacht was gehouden. Dit was in die tijd niet zo uitzonderlijk; we zullen een soortgelijk situatie ook tegenkomen bij de kwestie 'jacht- en wildschade'.

Het Wapen van Heeckeren, Hummelo

De pachters moesten zelf repareren tot een maximaal bedrag van fl 15,- per reparatie. De grotere reparaties werden door de verhuurster gedaan. Het is opmerkelijk dat de pachter de voor grotere reparaties benodigde materialen en gereedschappen kosteloos -voor de verhuurster- moest aanvoeren. Verder stelt de verhuurster in het contract dat ze nooit gedwongen kan worden het onderhoud te laten verrichten, terwijl zij de pachter wel kan dwingen tot onderhoud. De pachter kan veel schade ondervinden door achterstallig onderhoud (bijvoorbeeld een lekkend dak waaronder hooi ligt opgeslagen). Een informant vertelde dat men zelden naar de gravin toeging om op onderhoud aan te dringen. Als het even kon verrichtte men het onderhoud zelf wel. Men wilde niet 'lastig' zijn en zeker niet de indruk wekken 'voor een kleinigheid bij de gravin aan te komen kloppen'. Bovendien leerde de praktijk dat het

lang kon duren voordat aan onderhoudswerkzaamheden werd begonnen. De pachter moest er dus meerdere malen om vragen.

Zangvereniging 'Hummelo's Gemend Koor' omstreeks 1930

Artikel 10

'De huurder zal gedurende de huurovereenkomst geen andere onroerende goederen dan de gehuurd in gebruik mogen hebben, dan met schriftelijke toestemming van de verhuurster'. Een merkwaardig artikel. We kunnen slechts gissen naar de beweegredenen van de gravin om dit artikel in het contract op te nemen. Met dit artikel kon ze de pachter verhinderen elders een gebouw of een stuk grond te kopen en in gebruik te nemen. Wat de redenen ook geweest mogen zijn, er was in ieder geval een niet onbelangrijk neveneffect: de pachter werd wat betreft zijn economische basis in een afhankelijkheidsrelatie met de gravin gemanoeuvreerd. Dit is illustratief voor de sterke positie van de gravin, maar vooral ook voor de zwakke positie van de pachter in die tijd.

Artikel 11

'De huurder verplicht zich geen andere dan vastliggende honden te houden en zal tegen alle overtredingen, ook

jachtovertredingen, waken. Hij zal te dien opzichte ook voor zijn huisgenooten aansprakelijk zijn'. Het valt op dat het woord 'jachtovertredingen' in het originele contract op een speciale manier gedrukt staat. Dit opvallen zal ook wel de bedoeling zijn geweest. Een beknopte weergave van de geschiedenis van de jachtrechten lijkt ons hier op z'n plaats. 'Soms hadden heren van heerlijkheden zich het monopolie van de jacht, althans op klein wild, binnen de grenzen van hun gebied weten te verwerven. Daardoor was het jachtrecht dan ook tot een heerlijk recht geworden. In een dergelijk geval was de plaatselijke heer alleen gerechtigd om aldaar op klein wild te jagen. De heerlijke jachtrechten hebben tot in het begin van de 20ste eeuw bestaan met een onderbreking van 1795 tot 1814. Het jachtrecht kwam thans toe aan de eigenaars of gebruikers van het land. Naar aanleiding van een door de voormalige bezitters van heerlijke rechten ingediend verzoek om 'rechtsherstel' werden echter in 1814 de heerlijke jachtrechten hersteld door de soevereine vorst, Willem I. De heerlijke jachtrechten bleven bestaan tot 1923; onder toekenning van een schadeloosstelling werden zij opgeheven ingevolge de artikelen 70 en 71 van de Jachtwet van 2 juli 1923. De huidige regeling komt erop neer dat op grond van artikel 641 van het Burgerlijk Wetboek het jachtrecht in beginsel toekomt aan de grondeigenaar. Heeft deze zijn grond verpacht, dan heeft de pachter het genot van de jacht, tenzij de grondeigenaar zich in de pachtovereenkomst dit recht heeft voorbehouden, zoals veelal gebruikelijk is'.^{xxv}

Uit artikel 2 bleek, zoals we eerder zagen, dat in ons geval de gravin zich inderdaad het jachtrecht had voorbehouden. We hoorden van verschillende kanten dat de jacht door de landgoedeigenaren als 'zeer belangrijk' beschouwd werd. Westerbeek van Eerten, die bijna een halve eeuw dorpsarts in Hummelo is geweest, hierover: '....dat bijna heilige recht van de jacht is immers een oeroud beginsel'.^{xxvi}

Vooral opvallend in artikel 11 is wel dat, hoewel de jacht buiten de pacht gehouden werd, de pachter voor jacht-overtredingen moest waken en geen loslopende hond mocht houden.

*Bielemannen in Hummelo met dorpsarts
dr. B.J. Westerbeek van Eerten en zijn vrouw*

Het is des te meer opvallend als daaraan wordt toegevoegd dat een boer van de jacht doorgaans alleen maar last heeft: wildschade. De schadeloosstelling van de boer is altijd een moeilijke zaak geweest. Uit het contract blijkt echter helemaal niets van een mogelijkheid tot schadeloosstelling en het wantrouwen wordt nog sterker als we kijken naar artikel 16: 'Alle voorziene en onvoorziene, gewone en buitengewone toevallen zullen voor rekening van den huurder komen, die aldus nimmer, uit welken hoofde ook, eenige korting van de huurpenningen zal kunnen vorderen'. Er was ongetwijfeld de mogelijkheid om wildschade als een buitengewoon toeval te zien, of misschien zelfs als een gewoon toeval en de schade zou dan voor rekening van de pachter zijn. Het is wel begrijpelijk dat betrokken partijen verschillend over het wildschade probleem denken. Om hier een indruk van te geven laten we twee betrokken partijen aan het woord, de jager en de boer. De jager: 'Als er drie millimeter is afgeknaagd staan ze al op de stoep voor een vergoeding'.

De boer: 'Ze sparen kosten noch moeite om de wildstand op peil te houden en om te jagen. En dan vind ik het wel jammer dat ze zo moeilijk doen over schadevergoeding als er een paar hectaren afgevreten zijn'.

Terugkomend op artikel 11 zien we dat er ook beperkingen werden gesteld aan het houden van honden. Een hond had en heeft op een afgelegen boerderij -en de meeste boerderijen zijn afgelegen- vaak de functie van waakhond. Een loslopende hond zou het wild 'nodeloos' opjagen. Ziehier twee belangen tegenover elkaar: de waakhond van de pachter en de jacht van de landheer. In het contract zien we het belang van de jacht sterk naar voren komen. We zullen aan de hand van enkele voorbeelden trachten duidelijk te maken hoe een en ander in de praktijk in z'n werk ging.

Het grote gezin Veenstra woonde in een huisje van Enghuizen vlakbij een bos dat van Kasteel Keppel was. Het was in de jaren dertig en de tijden waren slecht; vader Veenstra was werkeloos en 'liep in de steun'. Dat betekende armoede voor het grote gezin. In het bos wemelde het van de konijnen. Als men 's avonds ging wandelen kwam het dan ook geregeld voor dat de hond een konijn ving. Via de jachtopziener van Kasteel Keppel kwam men het op kasteel Enghuizen te weten. De gravin stuurde haar jachtopziener naar Veenstra toe met de mededeling: 'of de hond weg, of het huis uit'. Een boer vertelde ons: 'je paste wel op om de hond los te laten lopen. Je wist dat het niet mocht en dus deed je het gewoon niet. Als het om de jacht ging waren ze op Enghuizen geweldig streng'. Westerbeek van Eerten vertelt dat boerenarbeider Jansen 'zomaar op straat gezet werd wegens het strikken van een paar konijntjes'.^{xxvii}

Dat het in het laatste voorbeeld om een boerenarbeider gaat, brengt ons op nog een ander aspect van artikel 11, namelijk dat de pachter voor overtredingen ook aansprakelijk was voor zijn huisgenoten, dus ook voor een inwonende knecht. Volgens enkele informanten

werd een boerenknecht die stroopte vaak zonder pardon ontslagen. De pachter/werkgever moest wel; hij was het die aansprakelijk gesteld werd en zou z'n hele bedrijf op het spel zetten als hij zijn stropende knecht in dienst hield. Wat we eerder constateerden zien we hier weer: het inwonend personeel stond in een, weliswaar indirecte, relatie tot de gravin.

Uit een ander artikel blijkt dat er nog twee mensen waren die via dit contract in een relatie stonden tot de verhuurster: de borgen. Deze borgen waren vaak bekenden, oftewel andere pachters. Een pachter kon dus via zijn eigen contract en via dat van een ander in een zakelijke relatie tot de gravin staan.

Artikel 20

'Deze huurovereenkomst zal na het verstrijken van den vastgestelden huurtijd telkens van jaar tot jaar stilzwijgend doorlopen tenzij de huur voor den 25sten Juli door een der beide partijen behoorlijk is opgekondigd'. We zien in dit artikel dat na het verstrijken van de pachttermijn er in principe van jaar tot jaar verlengd werd. Van dit 'van jaar tot jaar' was de pachter in de praktijk helemaal niet zo zeker, aldus een informant. Men stelde zich in op één jaar verlenging omdat het nogal eens voorkwam dat na een jaar een gedeelte aan een ander verpacht werd. Het was voor een pachter dan ook moeilijk op langere termijn te plannen. 'Je ging niet gauw een bemestingsbeleid voeren waar een ander van zou kunnen profiteren'.

Voordat we overgaan tot de behandeling van het zeer belangrijke artikel 15 zijn er nog twee bepalingen, op de valreep in het contract gesteld, die de moeite waard zij om nader te belichten.

'Nog onder voorwaarde dat de huurder zich verbindt, zoo dikwijls bij de verhuurster te werken tegen een door de verhuurster vast te stellen loon als verhuurster noodig

en billijk oordeelt (...)' . In de praktijk gold dit blijkbaar ook voor de dochters van de pachters; want als de vestibule van kasteel Enghuizen geschrobd moest worden, moesten er telkens twee helpen, aldus een informant.

Hotel De Gouden Leeuw Laag-Keppel.

De tweede bepaling luidt als volgt: ‘Nog onder voorwaarde, dat de huurder telken jare minstens één karvracht goede koemest ter beschikking stelt van de verhuurster welke mest op eerste vordering onmiddellijk moet worden gebracht ter plaatse, waar zulks door de verhuurster wordt aangewezen’. Het merkwaardige in deze bepaling is wel dat er een minimum wordt aangegeven zonder dat er een maximum aangegeven is. Op basis van dit contract kon de pachter verplicht worden meerdere karvrachten per jaar ‘onmiddellijk ter plaatse te brengen’. Als het vermoeden dat er in die tijd mesttekort was juist is, dan zien we dat de gravin haar eigen mestvoorziening in ieder geval zeker had gesteld.

Artikel 15

‘Bijaldien de huurder in eenig opzicht mocht handelen niet overeenkomstig of strijdig met dit contract zal hij

over het jaar waarin een of ander mocht voorvallen, den huurprijs dubbel verschuldigd zijn en zal de verhuurster bovendien gerechtigd zijn, de huur onmiddellijk te doen eindigen door een eenvoudige aanzegging, waarop de huurder dadelijk van zijn huurrecht verstoken zal zijn en het gehuurde terstond met al de zijnen zal moeten verlaten en ontruimen, onverminderd zijn verplichting tot betaling van den dubbelen huurprijs over het eenmaal ingegane huurjaar met renten en kosten'. We zien in dit artikel dat, in geval de pachter zich niet aan de bepalingen van het contract hield, hij over dat jaar de dubbele pachtsom verschuldigd was en dat hem bovendien de pacht onmiddellijk kon worden opgezegd. Tot dit aspect, de opzegging van de pacht, zullen wij ons hier beperken.

Uit de meeste van de voorgaande artikelen hebben we kunnen concluderen dat het voor een pachter niet moeilijk was om iets te doen of na te laten dat strijdig was met de bepalingen uit dit contract (een loslopende hond, een minder nette en zindelijke bewoning, enzovoort). Het was voor de gravin of haar rentmeester dan ook niet moeilijk om iets in het gedrag van de pachter te vinden dat strijdig of niet overeenkomstig was met het contract. Er kon vrijwel altijd een grond gevonden worden om de pacht te beëindigen, met andere woorden, de gravin moest voortdurend allerlei zaken door de vingers zien. 'Het contract werd niet volgens de letter nageleefd en dat hoefde ook niet', aldus een informant. Het kwam niet vaak voor dat een pachter de totale pacht werd opgezegd. Maar er was wel, zo vertelde men ons vele malen, de voortdurende dreiging van pachttopzegging. Dit betekende voor de pachter dat hij een gedrag moest 'ontwikkelen' waarin de voorkoming van dreigende pachttopzegging centraal stond. Zijn gedrag ten opzichte van de landgoedeigenaresse kenmerkte zich dan ook door de volgende drie aspecten: gehoorzaamheid, onderdanigheid en conformisme (onder conformisme willen wij in dit geval verstaan: geen uiting geven aan ideeën die strijdig zijn met de ideeën van de landgoedeigenaar). Deze drie

aspecten zijn moeilijk van elkaar te scheiden. In de voorbeelden die we ter illustratie zullen aanhalen komen de drie aspecten dan ook vaak in combinatie voor.

‘Als je van de gravin een stuk land aangeboden kreeg dat net van je buurman was afgenomen, durfde je het niet te weigeren. Je wilde haar niet voor het hoofd stoten. De angst voor de gravin was sterker dan de solidariteit met de gedupeerde buurman. Je was eigenlijk alleen solidair met elkaar in de angst. Daardoor konden de boeren zich in die tijd ook zo moeilijk organiseren’.

‘Als je als pachter “nee” bedoelde zei je vaak “ja”; je sprak de gravin nu eenmaal niet tegen’. Deze uitspraak werd door vele informanten bevestigd. Een andere informant: ‘Ik zag eens een pachter telefoneren om te vragen of hij de pacht wat later mocht komen betalen. De man stond te telefoneren met de pet in de hand’.

Na 1916 had de Gelderse Maatschappij van Landbouw een afdeling in Hummelo en Keppel. In 1918 werd de rentmeester van het landgoed Enghuizen tot voorzitter van deze afdeling gekozen. Een informant hierover: ‘De rentmeester had de jachttopziener opdracht gegeven om de pachters die op de vergadering zouden komen ertoe te bewegen op hem, de rentmeester, te stemmen. De rentmeester werd gekozen’.

De zittingsperiode van een voorzitter was vier jaar. Na het verstrijken van deze periode zag deze rentmeester, zo vertelde men ons, kans om een artikel in de statuten gewijzigd te krijgen waardoor hij langer voorzitter kon blijven. Ook in dit geval, het wijzigen van statuten, zou er sprake zijn geweest van ‘stemadvies’.

In het begin van de jaren twintig zou de boerderij ‘De Wrange’ verbouwd worden. Alles was in kannen en kruiken en er werd met de werkzaamheden begonnen. Op een gegeven moment kwam de rentmeester kijken hoe het met de verbouwing ging. Een informant vertelde

ons hierover: 'En toen zei hij: Piet, hij noemde de pachters altijd bij de voornaam, het kan er voor Enghuizen niet uit. Er moet honderd gulden bijgelegd worden. Dit bedrag werd betaald, zonder kwitantie, want die werden in die tijd bijna nooit gebruikt. Het geld is waarschijnlijk nooit op Enghuizen terecht gekomen, maar dat weet je nooit zeker natuurlijk'.

Boerderij Bautzen in Hummelo (1852) met de rood-gele wapenkleuren van Enghuizen op de luiken

Deze rentmeester werd door de gravin, vermoedelijk op verdenking van soortgelijke activiteiten, ontslagen. De rentmeesters zijn, op z'n zachts gezegd, bij de meeste pachters niet populair geweest. Vóór 1924 was er een zwakke landheer op Enghuizen. De rentmeester was oppermachtig zo vertelde men ons. Hij kon zich verschuilen achter opdrachten, waarvan men niet kon nagaan of die werkelijk van de landheer afkomstig waren. Onder de gegeven omstandigheden leidde dit tot misstanden, aldus enkele informanten.

Rentmeesters worden aangenomen om de belangen van het landgoed te behartigen. Tijdens hun werk worden ze echter ook geconfronteerd met de belangen van de pachters. Een informant vertelde ons: 'Je moet als rentmeester wel heel stevig in je schoenen staan wil je de

middenweg tussen de belangen van de landheer en de belangen van de pachters weten te vinden. Populaire rentmeesters zijn er nooit lang geweest’.

We hebben kunnen constateren dat de impopulariteit van de rentmeesters wel haast traditioneel moet zijn (of mogelijk nauw verbonden met hun functie); deze tendens is ook heden nog waar te nemen.

De jaarlijkse kermis neemt een speciale plaats in. Oorspronkelijk werd de kermis, het feest na de oogst, gehouden op de tweede woensdag in september. Later werd de dinsdag ervoor ook als kermisdag bestemd; omdat de activiteiten op deze dinsdag in het kader van ons onderwerp niet van belang zijn, zullen we er ons verder niet mee bezighouden.

Op de woensdag wordt er vroeg in de morgen een optocht gevormd, bestaande uit het muziekcorps, de ruitery, de schutterij en de drie ‘bielemannen’.^{xxviii}

De ruitery en de schutterij, die elk een eigen ‘vaandelzwaaijer’ hebben, bestaan voor het overgrote deel uit pachters; beide groepen hebben een uniform aan. De schutterij gaat te voet. Men begint met het vaandelzwaaien bij het Rentmeestershuis voor de landheer en zijn familie. Daarna splitst de optocht zich om, achter elkaar aan, het vaandel te gaan zwaaien bij de burgemeester, de dominee, de dorpsarts en nog enkelen. De ruiters- en schuttersoptochten komen weer bij elkaar op het feestterrein in de Greffelink-alley. Daar gaan de ruiters ringrijden en de schutters vogelschieten.^{xxix}

Nadat de winnaars, de koningen, bekend zijn, begeeft men zich naar het Tuinhuis, de woning van de Hummelose landheer. Na het vaandelzwaaien vindt daar dan de prijsuitreiking plaats. Tijdens het vaandelzwaaien op het Tuinhuis komen de bielemannen pas echt los: ze zijn erg ‘brutaal’ en hakken demonstratief een boompje om, activiteiten die in het dagelijks leven in de feodale traditie juist sterk afgekeurd werden. ’s Avonds zit men in

de Gouden Karper of in café Wassink. Vroeger zaten de 'dagloners', de kleine boeren en de arbeiders in café Wassink; de gegoede boeren en notabelen in de Gouden Karper. Nu zitten vooral de ouderen in de Gouden Karper en de jongeren in café Wassink.

Hotel De Gouden Karper, Hummelo

In de jaren twintig waren er zo'n 80 pachters die in de optocht meegingen, terwijl er in 1976 zo'n 25 over waren. De optochten en het vaandelzwaaien werden volgens een onzer informanten door de landheer en zijn familie vooral gezien als de mogelijkheden om aan familie en kennissen te tonen hoe groots hun landgoed was. De individuele pachter werd uitgenodigd om aan de optocht deel te nemen. Vroeger had dit uitnodigen, volgens een informant, een tamelijk dwingend karakter. Doorgaans durfde men dan ook niet te weigeren. Ons is één geval bekend van een weigering mee te doen. De betrokken pachter kon het kermisgebeuren niet in overeenstemming brengen met zijn geloof. Van de kant van Enghuizen werd de weigering geaccepteerd en, zij het stilzwijgend, gerespecteerd.

We hebben veel mensen over de kermis horen vertellen. Hun meningen over dit gebeuren lopen nogal uiteen. Samenvattend kunnen we stellen dat het aspect 'eerbetoon aan de landheer' in het kermisgebeuren sterk

naar voren komt.

Ook in kerkelijke aangelegenheden waren er verschijnselen van eerbetoon aan de landheren. Na de kerkdienst bleef iedereen zitten tot de gravin de kerk verlaten had, pas daarna stond men op en ging men ook weg. De gravin was Opperkerkvoogdes.^{xxx} Gezien haar machtspositie had ze vrijwel volledige zeggenschap in kerkelijke zaken; in het 'bestuur' van de kerk zat een aantal pachters. Na de dood van de gravin in 1938 gaf haar zoon Sweder te kennen dat hij geen prijs stelde op de titel Opperkerkvoogd. Deze titel werd toen, na enig overleg, opgeheven. Dit betekende echter niet dat hij afzag van elke invloed op kerkelijke aangelegenheden. Zijn positie was weliswaar minder sterk dan die van zijn moeder, maar was zeker niet onbelangrijk. Dit laatste bleek onder meer uit een conflict over de bouw van een nieuwe pastorie omstreeks 1950. De oude pastorie was vervallen en vrijwel onbewoonbaar. Ondanks het feit dat de plannen in een gevorderd stadium waren -de raamkozijnen waren gereed- verhinderde hij de nieuwbouw door de pachters die in de kerkenraad zaten onder druk te zetten. Het resultaat was dat de nieuwbouw niet doorging en dat de oude pastorie verbouwd werd met aanzienlijke financiële steun van de graaf.

Ook had graaf Sweder zitting in de notabelencommissie, een orgaan dat adviseert in kerkelijke aangelegenheden. De vergaderingen van dit orgaan werden meestal op het tuinhuis gehouden. Graaf Sweder handhaafde het gebruik om als eerste na een dienst de kerk te verlaten. Na zijn overlijden in 1973 heeft zijn zoon van elke kerkelijke bemoeienis afgezien. De notabelen-commissie was in Hummelo overigens al in de jaren zestig opgeheven.

In Keppel ligt de relatie tussen kerk en kasteel iets anders. De Keppelse landheer is -ook nu nog- qualitate qua president-kerkvoogd. Tot voor enkele jaren waren pastorie en kerkgebouw te Laag Keppel eigendom van het

landgoed. Enkele informanten meenden dat de landheer in Keppel ook nu nog het 'collatierecht' heeft.^{xxxii} Dit is echter juridisch niet mogelijk omdat dit recht in 1923 is afgeschaft.^{xxxiii} Het is natuurlijk wel mogelijk dat het oordeel van de landheer in deze zaken zwaar telt, ook na de afschaffing in 1923. Ook in Keppel zaten er pachters in de kerkenraad. De huidige baron was door zijn beroep veelvuldig in het buitenland.^{xxxiii} De kerkenraad moest, zo vertelde men ons, met het nemen van beslissingen wachten tot de baron weer in Keppel was. Dit zou voor iemand aanleiding zijn geweest om als kerkenraadslid te bedanken.

De socioloog Goddijn geeft in 'Geschiedenis van de Sociologie' aan dat Max Weber en Karl Marx, weliswaar beiden op een andere manier, hebben aangetoond dat er nauwe betrekkingen hebben bestaan tussen economie en godsdienst.^{xxxiv}

De socioloog Wichers komt -hierin sterk door Marx beïnvloed- tot een soortgelijke conclusie; voor Nederland stelt hij dat de godsdienst een 'spiegelkarakter' heeft. De maatschappelijke verhoudingen werden in de godsdienst weerspiegeld.^{xxxv} Voor Hummelo en Keppel konden we globaal tot dezelfde conclusie komen, dat wil zeggen: gebaseerd op hun sterke positie in de economie in Hummelo en Keppel konden de landheren een belangrijke rol in het kerkelijk gebeuren spelen. De maatschappelijke verhoudingen in Hummelo en Keppel zijn weerspiegeld in het kerkelijke leven.

In het Protestantisme zijn vooral de aspecten arbeidzaamheid, soberheid en gezagsdenken belangrijk; deze aspecten zijn ook in maatschappelijke verhoudingen waar te nemen.^{xxxvi} Men diende een 'vroom onderdaan' te zijn; deze 'Untertanenfrommigkeit' is ingevoerd door het Calvinisme en direct vervat in artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis welke in verkorte vorm luidt: 'Wij geloven, dat onze goede God, uit oorzaak der verdorvenheid des menselijken geslachts,

Koningen, Prinsen en Overheden verordonneerd heeft... En hierin verwerpen wij de Wederdopers en andere oproerige mensen, en in het algemeen al degenen, die de Overheden omstoten willen, invoerende de gemeenschap der goederen, en verwarren de eerbaarheid, die God onder de mensen gesteld heeft'.^{xxxvii}

Eén van de stellingen uit Wichers' boek luidt: 'Een belangrijk centrum van conservatieve waarden en inzichten -wij hebben in het bijzonder Nederland op het oog (...)- zijn de kerken. Ook al mag men hier verheugende vernieuwingen constateren, te vrezen is dat men hier geen volledige vernieuwingsbijdrage kan leveren zolang men in de traditionele zin 'geloof' wil blijven brengen, daar dit geloof psychologisch niet is afgestemd op deze tijd'.^{xxxviii}

Westerbeek van Eerten heeft erop gewezen dat de bemoeienis van de landheer met kerkelijke aangelegenheden de ontwikkeling van de bevolking niet in positieve zin heeft beïnvloed.^{xxxix} Een middeleeuwse kroniekschrijver heeft eens gezegd: 'Toen Adam spitte en Eva spon, waar was toen de baron?'^{xl}

Als we graaf Sweder met zijn moeder vergelijken, valt allereerst op dat de sociale afstand tussen hem enerzijds en z'n personeel en de pachters anderzijds, door hem verkleind is.

In tegenstelling tot zijn moeder begaf de graaf zich regelmatig onder de mensen. Hij dronk een borrel in De Gouden Karper, werkte af en toe mee op het land en maakte per jeep vele tochten over zijn landgoed waarbij hij de pachters bezocht. Zijn commentaar op het in werking treden van de pachtwet was echter: 'Een pachtwet hebben we niet nodig. Dat regelen we zelf wel'.

Een arme vrouw werd onverwachts met honderd gulden verrast. Anderzijds werd er aan een pachter die zich in de ogen van de graaf misdragen had geen nieuw

pachtcontract gegeven. De kern van zijn relatie met de pachters was: een goede verstandhouding die niet tot excessen zou leiden als een pachter zich maar gedroeg zoals dat door de graaf verlangd werd.

Graaf Sweder van Rechteren Limpurg op de Hummelose kermis (1951)

Zowel op Keppel als op Enghuizen overlijden in het jaar 1938 respectievelijk de heer en de vrouw van het landgoed. Westerbeek van Eerten constateert: ‘...het feodalisme heeft in beginsel een einde genomen’. Deze constatering lijkt ons wat overdreven; hoewel er het een en ander veranderde, bleef het systeem van vóór 1938 wel degelijk bestaan.

Na het overlijden van de gravin van Enghuizen werd haar zoon, Sweder van Rechteren Limpurg, de nieuwe landheer. Zijn moeder, die moeilijkheden voorzag, legde de verantwoordelijkheid voor het beheer van het landgoed bij voorbaat in handen van de Nederlandse Heidemij, aldus enkele informanten. Een rentmeester werd van de kant van de Heidemij aangesteld. In hoeverre de graaf zich met de zakelijke kant van het beheer bemoeid heeft, is ons niet geheel bekend. De meningen over de relatie tussen de graaf en de rentmeester lopen nogal uiteen: de een beschreef deze relatie als uitstekend, de ander zei dat de graaf het soms

erg moeilijk gehad moet hebben met de 'bevoogding' door de Heidemij. Zoals we eerder zagen was het beleid van het landgoed Enghuizen erop gericht om zoveel mogelijk grond voor het landgoed te behouden. Voor de bouw van een nieuwe school was grond nodig; men moest deze grond kopen van Enghuizen. Door een persoonlijke grief van de graaf werden de onderhandelingen ernstig vertraagd.

Uiteindelijk, via veel omwegen, ging de transactie, door een persoonlijke genegenheid van de graaf, wèl door. Ook de uitvoering van het bestemmingsplan Hummelo-Noordhoek trachtte de graaf ertoe te bewegen de nodige grond te verkopen, maar tevergeefs: de koop ging niet door. Uiteindelijk lukte het de gemeente pas na het overlijden van graaf Sweder de nodige grond voor dit bestemmingsplan te kopen. Er was toen al bijna een ontegeningsprocedure in werking gesteld.

Ook op het landgoed Keppel veranderde er het een en ander na het overlijden van de landheer in 1938. Hoewel het beheer van het landgoed zeer lang in handen bleef van zijn weduwe, staan de vier dochters veel dichterbij de pachters. Ook hier zien we dat na 1938 de sociale afstand tussen landheer en pachters aanzienlijk kleiner is geworden. Speciale vormen van eerbetoon, zoals vaandelzwaaien, zijn er in Keppel niet meer. Over het beheer van het landgoed kunnen we niet veel méér zeggen dan dat er geen fundamentele verschillen waren met de situatie in Hummelo.

De financiële moeite om het landgoed te beheren en de wil om het landgoed toch in stand te houden leidde enkele jaren geleden tot het besluit het beheer van het landgoed Keppel te delegeren aan een stichting. Kasteel en landgoed kunnen nu beter behouden blijven. Om een beeld te geven van de veranderende pachtsituatie zullen wij nu een pachtcontract uit 1950 vergelijken met het reeds uitvoerig behandelde contract uit 1930. Het contract van 1950 betreft dezelfde boerderij; de

hoeveelheid grond is wat groter geworden. We zullen ons beperken tot het aangeven van de belangrijkste veranderingen.

Om te beginnen een -mogelijk wat vage- algemene vaststelling: de stijl waarin het nieuwe contract is gesteld kan als minder dwingend worden bestempeld: termen als 'terstond' en 'onmiddellijk' en omschrijvingen als 'ten behoeve van de verhuurster' en 'op eerste vordering' komen in het nieuwe contract aanzienlijk minder voor dan in het oude. De 'extra' diensten, zoals het werken op het kasteel en het brengen van een kar mest, vinden we in het nieuwe contract niet meer terug. We weten echter niet in hoeverre deze diensten buiten het contract om mogelijk toch in een bepaalde vorm zijn blijven bestaan.

In de voorschriften omtrent de agrarische bedrijfsvoering zijn eveneens veranderingen waarneembaar. We zijn op agrarisch terrein echter onvoldoende deskundig om deze veranderingen te kunnen interpreteren. Bepalingen betreffende borgstellingen treffen we in het nieuwe contract niet meer aan.

Ten aanzien van het onderhoud van gebouwen staat in het nieuwe contract het volgende: 'De grote reparatiën aan de gebouwen zijn voor rekening van den verpachter. De geringe en dagelijkse reparatiën komen voor rekening van den pachter (...). In afwijking van het bepaalde in artikel 20 Pachtbesluit is de pachter in geen geval bevoegd, ook niet met goedkeuring van de Grondkamer, reparatiën aan het gepachte op kosten van den verpachter te doen verrichten'. In vergelijking met de onderhoudsplichten uit het contract van 1030 is in dit geval de positie van de pachter wel wat verbeterd.

In het oude contract werd met geen woord gerept over verzekeringen. In het nieuwe contract wordt de pachter verplicht om zich te verzekeren. 'De pachter is verplicht al zijn vee en voorraden, landbouwgereedschappen en werktuigen en alles wat tot zijn bedrijfsinventaris

behoort, tegen brand- en bliksemschade te verzekeren en verzekerd te houden bij een solide brandwaarborgmaatschappij. De pachter zal zich verder verzekeren ten genoegen van verpachter tegen die bedrijfsschaden, waartegen verzekering redelijkerwijze mogelijk is (...)'.

De verpachter stelt zichzelf en de pachter hiermee veiliger. Elders staat in het contract dat de verpachter ook een bepaald gedeelte aan de premies voor zijn rekening zou nemen. Vooral dit laatste wijst ons inziens op een positieverbetering van de pachter.

De duur van de nieuwe pachtovereenkomst is 12 jaar geworden. Aangezien in het nieuwe contract geen bepaling staat waaruit blijkt dat er na het verstrijken van de pachttermijn telkens met een jaar wordt verlengd, nemen we aan dat deze bepaling uit 1930 is komen te vervallen. Dit zou wederom kunnen wijzen op een positieverbetering van de pachter in vergelijking met de jaren dertig.

Wat kon er gebeuren als de pachter niet overeenkomstig of strijdig met de bepalingen uit het contract zou handelen? In het oude contract kwam dat op het volgende neer:

- De pacht kon direct beëindigd worden
- De pachter was over het jaar waarin een en ander zou voorvallen de dubbele pachtprijs verschuldigd

In het nieuwe contract staat hierover het volgende:

'Indien de pachter in strijd met de in dit pachtcontract opgenomen bepalingen mocht handelen, zal hij over het jaar, waarin de overtreding voorvalt, een boete verbeuren van ten hoogste fl 25,- per ha, berekend over de totale oppervlakte van het gepachte, ten behoeve van de verpachter, of diens rechtverkrijgenden, onverminderd het recht van verpachter om schadevergoeding te vorderen, indien hij vermeent voor een groter bedrag benadeeld te zijn'.

We kunnen concluderen dat in vergelijking met de situatie in 1930 de boetebepaling nogal is versoepeld. We kunnen tevens constateren dat een passage als 'het terstond opzeggen van de pacht' in dit nieuwe contract niet meer voorkomt. Maar ondanks deze versoepelingen waren de aspecten gehoorzaamheid, onderdanigheid en conformisme toch nog wel in het gedrag van veel pachters waar te nemen (weliswaar in mindere mate).

Bielemannen op de kermis van Hummelo

De graaf stond, zoals we eerder opmerkten, dichter bij de pachters dan zijn moeder, maar toch placht hij vaak te zeggen: 'Ik ben de graaf'. Hij probeerde waar dat mogelijk was zijn mening doorslaggevend te laten zijn; we zagen dat hij in het conflict rond de pastorie hierin slaagde. Ook in het kermisgebeuren is ons een soortgelijk geval bekend: enkele pachters hadden het plan opgevat om bij de heer Roeterink, een nieuwkomer in het dorp, vaandel te laten zwaaien. De graaf was er tegen en het resultaat was dat het niet doorging. De kermis had voor de graaf het karakter van een eerbetoon aan hem. Volgens een informant gingen deze gedachten van de graaf zo ver dat hij de viering van de verjaardag van de koningin als concurrentie beschouwde.

Een ander voorbeeld van zijn 'graaf-zijn' is het volgende:

in de jaren dertig was hij lid van 'Landbouw en Maatschappij'.^{xlii} Vele pachters volgden hem in het lidmaatschap van deze organisatie. Toen de graaf zag dat 'Landbouw en Maatschappij' ging fuseren met de boerenbond van de NSB, bedankte hij onmiddellijk als lid. Vele pachters, aldus een informant, volgden toen wederom het voorbeeld van de graaf: zij bedankten ook.

Terugkerend naar de pachtsituatie in de jaren vijftig kunnen we constateren dat er in 1958 een belangrijke verandering heeft plaatsgevonden: de Pachtwet trad in dat jaar in werking.

De situatie vanaf 1958

Het ontstaan van de Pachtwet van 1958 is volgens enkele van onze informanten voornamelijk te danken aan de landbouworganisaties, die op nationaal niveau aandrongen op pachthervormingen. Het is waarschijnlijk dat de achterban van deze organisaties dit gestimuleerd heeft. Op onze vraag of er in de gemeente Hummelo en Keppel soortgelijke stimulansen tot pachthervormingen zijn geweest, bleef men een duidelijk antwoord schuldig; men méénde dat stimulansen vanuit de gemeente niet hadden plaatsgevonden.

Ook weten wij weinig over de reacties in Hummelo en Keppel op de Pachtwet. We zagen eerder dat graag Sweder de Pachtwet overbodig vond. Een informant vertelde dat er, naar zijn mening, geen sprake was van geweldig enthousiasme. Nu, achteraf, is dit volgens enkele van onze informanten wel het geval. Een pachter: 'Vóór die tijd hadden we niets te vertellen; je was eigenlijk rechteloos toen, maar de weegschaal is nu misschien naar de andere kant overgeslagen; de landheer heeft nu niets meer te vertellen'.

In de Pachtwet is een aantal zaken vastgelegd dat de positie van de pachter verstevigde. Sommige waren hier en daar al in zwang maar werden door deze wet officieel

bekrachtigd. Enkele bepalingen verdienen nadere toelichting.

Voorbeeld van pachtcontracten uit Zwolle en Zenderen

Ten aanzien van de pacht prijs wordt bepaald dat deze aangepast moet zijn aan de bedrijfsresultaten; de pacht som moet in redelijke verhouding staat tot deze bedrijfsresultaten (artikel 3.3).^{xlii}

- a. De pachter heeft aanspraak op vermindering van de pacht prijs bij buitengewone omstandigheden: wanneer de opbrengst minder is geweest dan onder normale omstandigheden (artikel 16.1).^{xliii}
- b. De pacht overeenkomst moet schriftelijk worden vastgelegd. Dit kan door beide partijen geëist worden (artikel 11.1).^{xliii}
- c. Bij pacht beëindiging is de verpachter verplicht de pachter voor de verbeteringen, welke de laatste in de afgelopen twintig jaar heeft aangebracht, een billijke vergoeding te geven (artikel 31.1).^{xliii}
- d. Ten aanzien van de verlenging van de pacht overeenkomst: de pacht kamer wijst het verzoek tot verlengen slechts af als de bedrijfsvoering van de pachter niet is geweest, zoals dat een goed pachter betaamt, of als het optreden van de pachter jegens de verpachter in de afgelopen pacht periode aanleiding heeft gegeven tot gegronde klachten

Het lijkt alsof de gebezigde begrippen in dit artikel nog veel ruimte laten voor misbruik door de verpachter. Het grote verschil met vroeger is echter dat de interpretatie niet meer aan de verpachter, maar aan de pachtkamer wordt overgelaten, hetgeen een onpartijdig oordeel veel waarschijnlijker maakt. Voorts wordt bepaald dat het verzoek tot verlenging kan worden afgewezen indien de verpachter het verpachte wil bestemmen voor andere doeleinden, die in overeenstemming zijn met het algemeen belang (artikel 40).^{xlvii} In dit geval moet er echter vrijwel altijd sprake zijn van een goedgekeurd bestemmingsplan.

Hier zien we dus een opsomming van de redenen waarom een pachtovereenkomst niet verlengd zal worden. Zoals we diverse malen hoorden, moet een pachter *'het wel erg bont maken'* voordat de pachtkamer hem verlenging van de pacht weigert. De tweede bepaling (het genoemde bestemmingsplan) vormt een onzekere factor voor de pachter. Maar omdat de verkoop aan de overheid geschiedt zal de pachter, daar bedrijfsschade geleden wordt, doorgaan schadeloos gesteld worden.

- e. Indien een pachter zijn bedrijfsvoering wil stopzetten wordt de mogelijkheid tot voortzetting daarvan (door bijvoorbeeld een zoon) opengehouden in een artikel in de Pachtwet. In dit artikel is vastgelegd dat de pachtkamer naar billijkheid beslist over de pachtovername. Een zoon die al jaren in het bedrijf meewerkt zal dan een grote kans op pachtovername hebben (artikel 49).^{xlviii} We zien in de pachtwet van 1958 dus een aantal veranderingen die een positieverbetering van de pachter inhouden. De belangrijkste van deze wijzigingen is ongetwijfeld de bepaling dat de verpachter, bij verkoop van grond, de betrokken pachter als eerste de grond moet aanbieden (artikel 56b).^{xlix} Dit brengt twee belangrijke gevolgen met zich mee. Doordat de pachter als eerste het recht

krijgt het land te kopen, wordt hem de gelegenheid geboden zijn bedrijf voort te zetten. Immers, bij verkoop van het land aan een derde bestaat de kans dat ook de bestemming verandert, waardoor het bedrijf van de pachter opgeheven zal moeten worden. Ten tweede kan de pachter het land kopen voor een prijs die overeengekomen is met de verpachter. In geval van onenigheid kan de verpachter taxatie door de grondkamer aanvragen. De taxatieprijs kan in dat geval gelden als verkoopprijs. Natuurlijk behoudt de verpachter het recht bij een voor hem onaanvaardbare prijs van de verkoop af te zien (artikel 56a en 56d1).¹ Bij elke volgende verkooppoging treedt bovenstaande procedure echter weer in werking. Voor de landheren in Hummelo en Keppel is dit een frustrerend artikel. Wanneer tot landverkoop wordt overgegaan, zullen hiervoor over het algemeen belangrijke redenen zijn. Immers, de landheren hebben altijd het in stand houden van hun landgoederen nagestreefd. Verkoop vindt dan ook alleen plaats wanneer daartoe dringende financiële noodzaak bestaat (bijvoorbeeld wanneer erfgenamen aan hun successieverplichtingen moeten voldoen). We kunnen dan ook concluderen dat het niet overgaan tot de verkoop, wegens een voor de verpachter niet aanvaardbare taxatieprijs, niet erg waarschijnlijk is. De landheer zal zich in de meeste gevallen neerleggen bij het oordeel van de grondkamer.

In het gedeelte van Nederland waarover we spreken is de vraag naar grond zeer groot. De marktwaarde ligt dan ook hoog. We hoorden dat de taxatiewaarde van de grond tussen de fl 10.000,- en de fl 15.000,- per hectare ligt, terwijl de marktwaarde tussen de fl 35.000,- en de fl 40.000,- per hectare ligt. Er bestaat dus een grote kloof tussen taxatiewaarde en marktwaarde.

Bovengenoemde situatie alsmede de hoge onderhoudskosten aan de boerderijen en het vrijwel ontbreken van de mogelijkheid een pachter van het land te zetten, wijzen op een sterk verzwakte positie van de landheren. Bovendien zijn de jaarlijkse waterschapslasten hoog. Velen onder onze informanten zijn zich bewust van het

feit dat de oude machtspositie der landheren ernstig aangetast is. Met lede ogen moet een landheer soms toezien hoe een stuk land, dat hij heeft moeten verkopen voor fl 12.000,- de volgende dag op de markt fl 30.000,- opbrengt. Hoewel deze situatie zich niet vaak voordoet (de ex-pachter, nu eigenaar, zal zijn bedrijf meestal voortzetten), zijn ons hiervan toch enkele voorbeelden bekend. Ofschoon men, binnen de kaders van de eigendomsrechten, in dit geval zou kunnen spreken van een scheefgetrokken verhouding, moeten wij niet vergeten dat de landheer, ondanks alles, toch nog eigenaar is van vele boerderijen en veel grond.

Als in 1973 graaf Sweder overlijdt, keert zijn zoon Roderik die zijn opvoeding grotendeels in het westen heeft genoten, terug naar het landgoed Enghuizen. Hij wordt de nieuwe landheer. Met de komst van de jonge graaf veranderde er wel het een en ander in Hummelo: veel minder dan zijn vader drukt deze graaf zijn stempel op de gemeenschap. Hiervoor zijn twee belangrijke redenen aan te wijzen. Ten eerste verschuilt het karakter van de jonge graaf zeer van dat van zijn vader; hij is veel rustiger en minder opvallend. Ten tweede bracht de jonge graaf zijn jeugd niet op het landgoed door zodat hij veel minder met de gemeenschap verbonden is dan zijn vader. Hij is afstandelijker en zal zich ook minder met de gang van zaken in de gemeente bemoeien. Hij oefent ook bewust minder invloed uit op de gemeenschap.

Natuurbeheer heeft zijn speciale aandacht en op dit gebied laat hij dan ook wel eens zijn invloed voelen. In één van de zeldzame gevallen dat er in Hummelo een ligboxenstal gebouwd werd, werd slechts toestemming voor de bouw verleend op voorwaarde dat de stal achter de boerderij verborgen zou blijven. De extra kosten die aan deze voorwaarde verbonden waren, werden mede door de graaf gedragen.

De jonge graaf is vrij onbekend in de gemeente. Dat hij zich minder opvallend gedraagt dan zijn vader, wordt

door velen onder onze informanten als positief aangemerkt. Bij de graaf zelf leeft sterk de gedachte dat het landgoed in stand gehouden moet worden. Als uiting hiervan zien wij bijvoorbeeld dat er zelden grond verkocht wordt. Ook de wijze waarop de graaf de kermis tracht voort te zetten, ondanks de kosten die daaraan verbonden zijn en ondanks de relativerende houding ten aanzien van zijn rol in het kermisgebeuren, getuigt van het streven naar instandhouding van de feodale traditie.

Graaf Roderik van Rechteren Limpurg en meester Boland op de Hummelose kermis

Van de oude rechten die de landheren bezaten zijn de meeste verdwenen. Diensten, zoals die in de pachtcontracten werden bedongen, bestaan niet meer. De verstrekkende invloed van de landheer op velerlei gebied is vrijwel verdwenen. Eerbetoon aan de graaf of baron vindt op speciale wijze nog wel plaats. In Hummelo wordt de kermis nog "in oude stijl" gevierd. Zoals al eerder vermeld, is een aantal boerderijen in de gemeente voorzien van gekleurde luiken. De kleuren geven aan dat de betrokken boerderij eigendom is van één der landheren. Voor Enghuizen zijn de kleuren rood-geel; voor Keppel zwart-geel. De Enghuizer kleuren komen nog veelvuldig voor, die van Keppel vrijwel niet meer.

De reden van het verdwijnen van de kleuren van Keppel is ons niet bekend. Een kort onderzoekje ter plaatse leerde ons dat vrijwel alle boerderijen van Enghuizen de gekleurde luiken nog hebben.

Enkele gebouwen die vroeger eigendom waren van Enghuizen maar nu verkocht zijn aan vroegere pachters werden al snel na de verkoop ontdaan van hun gekleurde luiken. In andere gevallen werden de luiken voorzien van andere kleuren. Een informant had hiervoor de volgende verklaring: 'Als het van jezelf is wek je niet graag de indruk dat het van een ander is'. Deze verklaring werd ook door andere betrokkenen als aanvaardbaar beschouwd. De luiken herinneren aan een band tussen pachter en verpachter die voor de thans vrijgekochte boer niet altijd prettig moet zijn geweest. De zin in de Gids voor Hummelo en Keppel: 'Boerderijen, vaak voorzien van schilderachtige luiken, verlevendigen het landschap'^{li} doet dan ook wat eenzijdig aan. Over hetgeen zich achter deze 'schilderachtige' luiken heeft afgespeeld wordt wel heel lichtvaardig heengestapt. Eenzelfde instelling treffen we aan bij de bewoners van oude boerderijen die uit andere streken afkomstig zijn. Zij brengen de kleuren van de luiken weer aan of laten ze zitten uit folkloristische overwegingen. De pachters staan nogal sceptisch tegenover deze mensen en de graaf vindt het niet prettig dat 'zijn' kleuren worden aangebracht op boerderijen die niet van hem zijn.

De machtige positie van de graaf ten opzichte van de pachters is onder meer door de Pachtwet sterk verzwakt. Wij willen echter wijzen op een tweetal punten waar nog wel sprake is van grote invloed van de landheer:

- a. De landheer bepaalt wie de nieuwe pachter wordt van de grond of de boerderij die vrijkomt.
- b. De landheer heeft invloed op de bedrijfsvoering van zijn pachters.

ad 1. Hier ligt een groot probleem voor de pachters. In deze tijd waarin alleen boeren die in staat zijn mee te doen aan de schaalvergroting een kans hebben op behoud van het bedrijf is het voor een boer noodzakelijk elk stukje land dat maar te krijgen is in de wacht te slepen. Wanneer dan ook een van zijn collega's besluit zijn bedrijf op te heffen, biedt dat voor de resterende pachters een gelegenheid om een deel van of het gehele vrijkomende stuk grond bij te pachten. Natuurlijk is het de landheer die bepaalt wie de vrijkomende grond zal pachten (of eventueel zal kopen). Hetzelfde geldt voor het 'doorschuiven' naar een betere boerderij. Ons is een geval bekend van een boer die graag was doorgeschoven. Een informant vertelde ons dat de betreffende boer hiervoor al toezegging had gekregen van de oude graaf. Na diens overlijden bleek de nieuwe graaf een andere gegadigde te hebben. De pachters weten dat de landheer de macht heeft de grond of de boerderij die ze zo hard nodig hebben toe te wijzen aan wie hij wil. Het is dan ook waarschijnlijk dat de pachters zich hier in meerdere of mindere mate op zullen instellen.

ad 2. Wij constateerden dat deze stelregel op twee punten opgaat. Ten eerste is het de verpachter die het grote onderhoud aan de boerderijen moet laten uitvoeren en bekostigen. Een verpachter kan uiteindelijk gedwongen worden aan deze verplichting te voldoen, maar zover zal het in de praktijk meestal niet komen. De landheer kan de noodzakelijke reparaties lange tijd uitstellen. Dit uitstel kan bijzonder vervelende gevolgen hebben voor de boer. Vermeld dient echter wel te worden dat de kosten die reparaties met zich meebrengen meestal hoog zijn. Een informant vertelde ons dat één grote reparatie (bijvoorbeeld het herstellen van een lekkend dak) gezien de lage opbrengst uit de pacht en de hoge waterschapslasten, voor de verpachter het maximaal mogelijke is. In verband met de geringe rentabiliteit van een landgoed (minder dan 1%) bestaan er plannen de pacht in de komende drie jaar met 60 tot 70% te verhogen, zo vertelde men ons.

Voorts blijkt de invloed van de landheer op de bedrijfsvoering van de pachter op een tweede punt. Een momenteel in Hummelo actueel probleem is de kwestie van de ligboxenstallen. Dit type stallen is modern en efficiënt en heeft als groot voordeel een enorme tijdsbesparing (uitmesten is niet meer nodig, het melken gaat sneller en eenvoudiger, etc.). Het is begrijpelijk dat iedere veehouder graag zo'n stal wil hebben; het is voor een moderne aanpak zelfs noodzakelijk, aldus enkele informanten. Een ligboxenstal kost tussen de fl 150.000,- en fl 300.000,-. Voor de bouw van een stal als deze moet een pachter toestemming krijgen van de graaf. De graaf kan deze toestemming altijd weigeren. Of de beslissing van de pachter om een ligboxenstal te bouwen juist is, is een twistpunt. Desalniettemin kan een pachter, na rijp beraad, tot de bouw besluiten maar dan nog is de verpachter in staat dit weloverwogen plan tegen te houden. Wel is de verpachter bereid tot een regeling waardoor de pachter toestemming verkrijgt tot de bouw van een ligboxenstal. In deze regeling is echter niets opgenomen over de bestemming van de stal bij beëindiging van de pacht. De onzekerheid over de verkoop in dat geval is voor kredietverleners, meestal banken, reden genoeg om de nodige kredieten niet te verschaffen. Hierdoor zal de bouw van zo'n stal niet plaatsvinden, hetgeen zeer ingrijpende gevolgen kan hebben voor de bedrijfsvoering van de betrokken pachter.

In Keppel doet zich een dergelijke situatie zich niet voor: de baron verleent het recht tot bouw van een stal en biedt tevens bepaalde garanties bij een eventuele pachtbeëindiging van het pachtcontract. De baron neemt bij beëindiging van het pachtcontract de stal over tegen de getaxeerde waarde in de overtuiging dat er altijd wel een koper voor te vinden is (deze wordt dan tevens pachter van het vrijgekomen land).

In Hummelo is de landheer niet zo zeker van de verkoop; hij wijst op het feit dat deze stallen verouderen waardoor de belangstelling afneemt. De meeste informanten waren het met het standpunt van de heer van Keppel eens. Het is interessant om te weten dat de Keppelse landheer geen voorstander is van ligboxenstallen. Hij laat zijn persoonlijk oordeel niet de doorslag geven in de bouw van de stallen. De beslissing laat hij aan de pachter over: 'Het zou niet juist zijn een individuele pachter de dupe te laten worden van mijn visie op het internationale landbouwbeleid' aldus de heer van Keppel.

Het Doktershuis, Hummelo

We zagen dat omstreeks 1930 gehoorzaamheid, onderdanigheid en conformisme belangrijke aspecten in het gedrag van de pachter waren. Omstreeks 1950 waren deze aspecten, zij het in mindere mate, nog steeds aanwezig. In 1958 trad de Pachtwet in werking waardoor de positie van de pachter aanzienlijk versterkt werd en daarmee de positie van de landheer in belangrijke mate verzwakt. We kunnen niet stellen dat na de Pachtwet de drie aspecten gehoorzaamheid, onderdanigheid en conformisme nog van overweldigend belang zijn in het gedrag van de pachter ten opzichte van de landheer. Wel

zijn de genoemde drie aspecten nog waarneembaar. ‘Als er een Pachtwet komt, is de mentaliteit nog niet veranderd’, zei een informant ons. Een andere informant beaamde dit en voegde eraan toe dat het ‘....naïef zou zijn om dat te veronderstellen’.

De pachters blijven, zoals we zagen, tot op zekere hoogte afhankelijk, maar veel minder dan vroeger. Dit ‘minder dan vroeger’ wordt in de verhalen nogal eens wat overtrokken naar voren gebracht: ‘de weegschaal slaat door naar de andere kant’. Men staat niet meer met de pet in de hand, maar een zekere gehoorzaamheid wordt nog in acht genomen. Het aspect ‘eerbetoon’ is op de kermis nog steeds waarneembaar. Hoewel er relativerend over gesproken wordt, voeren de betrokkenen met grote ernst de vertoning op. Deze relativering gekoppeld aan ernst constateerde Westerbeek van Eerten al in 1950.ⁱⁱⁱ Ook van het aspect conformisme menen wij nog sporen te hebben waargenomen. Het is niet verwonderlijk dat de drie aspecten gehoorzaamheid, onderdanigheid en conformisme in het algemeen sterker bij ouderen dan bij jongeren waar te nemen zijn, hoewel dit beslist niet als wetmatigheid beschouwd kan worden.

Conclusies

Voor de jaren dertig constateerden wij dat de pachter in hoge mate afhankelijk was van de landheer. Dit gold zowel voor Hummelo als voor Keppel. De pachter was in hoge mate aangewezen op de bodem. De mate van toegankelijkheid tot die bodem werd vrijwel geheel bepaald door de landheer. Dit hield voor de pachter in dat hij zich moest aanpassen aan de landheer, hetgeen onder andere blijkt uit de gehoorzaamheid, onderdanigheid en conformisme van pachterszijde. De sociale afstand tussen landheer en pachter strekte zich ook uit op andere gebieden. We zagen dat de invloed van de landheer op het kerkelijk gebeuren van vrijwel doorslaggevende betekenis was.

Voor de jaren veertig en vijftig hebben we het volgende geconstateerd. De pachtrelatie is in vergelijking met de jaren dertig niet fundamenteel veranderd (wel zien we dat het contract uit 1950 minder 'eiste' van de pachter). De sociale afstand tussen landheer en pachter is kleiner geworden. Wat betreft de invloed van de landheer op het kerkelijke gebeuren het volgende. In Hummelo heeft de landheer sinds 1939 geen officiële leidende kerkelijke functie meer. We constateerden echter dat zijn invloed daarmee beslist niet verdwenen was. In Keppel werd de combinatie landheer/kerkvoogd gehandhaafd en bestaat tot op heden nog.

In 1958 trad de Pachtwet in werking. De positie van de pachter werd aanzienlijk versterkt, waardoor de pachtrelatie fundamenteel veranderde. In de periode 1958 tot op heden kunnen we dan ook geen afhankelijkheidsrelaties meer constateren zoals in de jaren dertig. Dit wil echter niet zeggen dat de invloed van de landheren verdwenen is (we zagen onder meer bij de ligboxenkwestie dat de landheer in belangrijke mate invloed kan uitoefenen op de bedrijfsvoering van de pachter). We constateerden dat van enige invloed van de landheer van Enghuizen op het kerkelijk gebeuren in het heden vrijwel geen sprake meer is. In Keppel daarentegen is de landheer nog nauw betrokken bij het kerkelijk beleid.

Hoewel het grondbezit en de daaruit voortvloeiende machtspositie van de landheren de laatste vijftig jaar aanzienlijk verminderde, moeten we toch concluderen dat de invloed die de landheren op de agrarische sector kunnen uitoefenen nog aanzienlijk is.

Hoofdstuk V: De industriële sector

Inleiding

Na de rol van de landgoederen in de landbouw willen wij nu deze rol bespreken in de industriële sector. Alhoewel de landbouw een grotere plaats innam en inneemt dan de industrie, valt de industrie toch niet te verwaarlozen. In de industriële sector beperken wij ons tot de twee belangrijkste bedrijven: de ijzergieterij van Laag-Keppel en de AVIKO in Hoog-Keppel. Wij willen nagaan welke relaties er met landgoed Keppel bestonden en bestaan. Tevens willen wij nagaan in hoeverre deze relaties doorspelen in de verhouding werkgeversarbeiders.

De ijzergieterij in Laag-Keppel

*'Menig hand geeft hij werk, menig mond geeft hij brood, en dat hij de harten dergenen, die dagelijks met hem omgaan, niet noodzakelijk voor het schoone onvatbaar en onverschillig maakt, dat bewijzen wel de smaakvolle luthoven, door de eigenaars der fabriek bewoond...'*ⁱⁱⁱ

De ijzergieterij is sinds 1794 in Laag-Keppel gevestigd. Het bedrijf is anderhalve eeuw in handen geweest van één familie: de familie Van der Horst en Abersson. In 1973 zijn de ijzergieterij en de kunststoffenafdeling, die er inmiddels bijgekomen was, gefuseerd met een concern van een machinefabriek in Noord-Nederland. Kunststoffenafdeling en ijzergieterij hebben nu elk een eigen directie.^{liv}

Van mechanisatie in het bedrijf is weinig sprake geweest. De betekenis van de ijzergieterij is, gezien de aantallen arbeiders die er werkten, groot geweest: in 1817 waren er 20 arbeiders werkzaam; in 1856 waren dat er 85 en in

1976 bedroeg het aantal arbeiders 40, terwijl er op de kunststoffenafdeling zo'n 30 mensen werkzaam waren.

Bij het beschouwen van de rol die de landgoederen in de gemeente Hummelo en Keppel speelden, kunnen we voor de ijzergieterij constateren dat er een tamelijk complexe relatie heeft bestaan tussen het landgoed Keppel en deze ijzergieterij.

De Keppelse IJzergieterij

Als we in de eerste plaats kijken naar directe machtsrelaties, dan kunnen we zeggen dat die bestonden tussen de directie van de ijzergieterij en het landgoed. Bij de vestiging in 1794 werd een contract getekend met de toenmalige baron van Pallandt, de heer van Keppel. Niet alleen de grond waarop het bedrijf kwam te staan werd gepacht, ook het gebruik van het water moest de ijzergieterij pachten.^{lv} Het waterrecht werd nog tot 1952 gehandhaafd. Toen werd het vereiste verval in de rivier opgeheven door indijking van de Oude IJssel tussen Doetinchem en Doesburg.^{lvi} De familie van Pallandt verkocht toen ook de grond waarop de ijzergieterij stond. Door beëindiging van dit pachtcontract was de directe band tussen eigenaars van de gieterij en landgoed Keppel verleden tijd. Hoewel het niet waarschijnlijk lijkt dat het pachtcontract willekeurig opgezegd kon worden, zoals bij de pachtboeren wel het geval was, is het

aannemelijk dat een goede verstandhouding tussen verpachter en pachter (de eigenaars van de ijzergieterij) zeker zijn voordelen heeft gehad voor de laatste. Wij denken hierbij aan uitbreiding, waarvoor toestemming van de verpachter nodig was.

Een tweede machtsrelatie die bestond was er een die indirect verliep: vele arbeiders hadden in de vorige eeuw naast hun werk een stukje land gepacht als aanvulling op hun inkomen. Zo herinnert een arbeider zich dat zijn vader ook een stukje land had: 'dat moest wel om te overleven, want we hadden een groot gezin'. Dat stukje land was meestal gepacht van het kasteel. Dit betekende voor deze pachters een afhankelijkheidsrelatie van het kasteel. Deze pachters waren dan ook doordrongen van het bestaan van deze afhankelijkheidsrelatie: zij pasten er wel voor op de baron voor het hoofd te stoten. In hun hoedanigheid van pachter dienden zij zich aan te passen aan de wil van de baron om pachtopzegging te voorkomen. In hun hoedanigheid van arbeider van de ijzergieterij gold hetzelfde, met de toevoeging dat in de ijzergieterij een bepaald gedrag dat de baron niet welgevallig was gevolgen kon hebben voor de arbeider, met name wat betreft zijn pachtrelatie met de baron.

Arbeiders aan het werk in de Keppelse IJzergieterij

Een derde machtsrelatie was er een tussen landgoedeigenaar en arbeiders die verliep via de directie van de ijzergieterij. Het landgoed heeft invloed op het personeelsbeleid uitgeoefend. Dit wordt door het pachtcontract van 1794 bevestigd: '...Pagters (dit zijn de eigenaren van de ijzergieterij) zullen tot het maaken en onderhouden van de schutting voor het Waterrad en van de goot, waarin hetzelfde beslooten is geen ander persoon mogen gebruiken dan die aan de Verpagter niet ongevallig is'.^{lvii} We nemen aan dat deze bepaling niet tot ver in de twintigste eeuw gehandhaafd is, maar dat van een zekere invloed tot voor kort sprake was bevestigd de opmerking van een van onze informanten: 'De heer van Keppel heeft tot na de Tweede Wereldoorlog de mogelijkheid gehad het personeelsbeleid te beïnvloeden.' Op de gieterij werden gedurende een lange periode geen rooms-katholieke arbeiders aangenomen. Dit hangt mogelijk samen met het feit dat de Keppelse landheren lange tijd opperkerkvoogd van de Nederlands Hervormde kerk zijn geweest.

We zagen dus een afhankelijkheid van de directie, die in de eerste plaats gebaseerd was op de pacht van de grond en waterrechten. Indirect werden de arbeiders ook door deze relatie in de invloedssfeer van de landheer betrokken: een arbeider die zich niet gedroeg zoals de landheer dat graag zag, kon via de directie van de ijzergieterij gestraft worden. In het ergste geval kon ontslag volgen. De gieterijen in de Achterhoek waren in de jaren '20 opgenomen in een zogenaamd convenant van ijzergieterijen. Volgens een informant betekende dit dat een arbeider na ontslag in een ijzergieterij door het convenant geen werk meer kreeg in een van de overige gieterijen.

De relaties die wij tot nu toe gezien hebben waren voor een gedeelte directe relaties die gebaseerd waren op een machtsmiddel dat gebruikt kon worden door de landheer: verpachte gronden en waterrechten aan de eigenaars van de ijzergieterij, verpachte gronden aan

mensen die naast pachter ook arbeider in de ijzergieterij waren, een artikel in het pachtcontract over indienstneming van arbeiders die de verpachter welgevallig moesten zijn. Ook waren er meer indirecte relaties. Ontslag uit de Keppelse ijzergieterij betekende tevens dat het krijgen van een baan in dezelfde bedrijfstak in de Achterhoek onmogelijk werd.

Een situatie waarbij een arbeider tegen de wil van de landheer of de directie van de ijzergieterij inging is ons niet bekend. Het lijkt waarschijnlijk dat de dreiging die uitging van de mogelijke gevolgen van 'opstandigheid' voldoende was om de arbeiders inderdaad 'kalm te houden'. Of er reden was om in opstand te komen zullen we verderop nagaan.

Personeel bij het gebouw van de Keppelse IJzergieterij

Naast de directe banden van de arbeiders met landheer en directie bestonden er natuurlijk banden tussen de diverse groeperingen in Hummelo en Keppel die het conformistische gedrag van de arbeiders verklaren. Opstandig zijn in het bedrijf betekende opstand tegen het gezag. Directie en landheren vertegenwoordigden het gezag. De arbeiders noemde de directeur zelfs 'vader'. Een andere factor die de acceptatie van het gezag

mogelijk bevorderd heeft was het bestaan van een vriendschappelijke band tussen landheer en directeur. Opstand betekende ook vaak opstandigheid tegen de kerk.

De aanvaarding van de arbeid en gehoorzaamheid aan de landheer worden door de socioloog Wichers verbonden met de godsdienst: 'Het openbare beschavingsideaal, van herenzijde gesteld en van volkszijde min of meer duidelijk overgenomen, was dat er gestreefd behoorde te worden naar het goede heer zijn en naar het gehoorzaam volk zijn, en dat dit goddelijk recht was.'^{lviii} Opstand tegen dit beschavingsideaal kon dan ook gemakkelijk uitgelegd worden als opstand tegen God. Eigenlijk was opstandigheid in het bedrijf niet mogelijk. Daarvoor was het gezag een te normale zaak geworden. Ook speelde de 'sociale controle' een rol: opstandige arbeiders werden door hun eigen kameraden tot kalmte gemaand. Verzet gold als gevaarlijk en in strijd met wat altijd normaal was geweest.

Samenvattend kunnen we stellen dat de Keppelse samenleving zodanig was gestructureerd dat opstandig gedrag van verschillende kanten werd gereguleerd: van de kant van de directie, van de zijde van de landheer of van de zijde van de dorpsgemeenschap zelf.

Waren er voor de ijzergieterijarbeider redenen om in opstand te komen? Waren er redenen om 'harde' acties te voeren? We zullen trachten om deze vragen te beantwoorden. Over de arbeidsomstandigheden in de Keppelse ijzergieterij is ons het een en ander bekend. Het gieten van ijzer is bepaald geen gezond werk. 'In de jaren twintig gingen de arbeiders nog zwart naar huis', aldus een informant. Een ander hierover: 'Het is niet gezond om op een ijzergieterij te werken. Weinig mensen willen er nog werken. Men kan haast geen nieuwe arbeiders krijgen. Het ziekteverzuim was vlak na de oorlog 20%' (dit laatste wil zeggen: het personeel was gemiddeld 20%

van de werktijd ziek). Volgens een derde informant ligt dit cijfer in het heden wat lager.

We beschikken niet over uitgebreid cijfermateriaal waaruit we een goed beeld van de inkomenspositie van de arbeiders zouden kunnen geven. We weten echter wel dat de lonen in Gelderland gedurende lange tijd gemiddeld lager zijn geweest dan in de rest van Nederland. Er waren in Gelderland wel 'uitschieters naar boven' maar dit kwam bij de ijzergieterij niet voor.^{lix} Een ander gegeven waarover we beschikken is dat veel arbeiders aan het begin van deze eeuw een stukje grond moesten pachten om aan een aanvaardbaar inkomen te komen. In bepaalde perioden is er, onder meer vanwege herstelwerkzaamheden aan de oven in de fabriek, voor een aantal arbeiders geen werk geweest. Deze perioden duurden vaak enkele maanden, aldus een informant. Over definitieve ontslagen is ons echter vrijwel niets bekend.

Arbeiders in de Keppelse IJzergieterij

Het kwam in de vorige eeuw en in het begin van deze eeuw regelmatig voor dat een aantal arbeiders in de

fabriek bleef overnachten. In de fabriek was het dan warmer dan thuis.

In de jaren twintig waren de werktijden aanzienlijk langer dan heden het geval is. Men werkte meer dan 48 uur per week. In 1940 was hierin nog vrijwel geen verandering gekomen. 'In 1940 werkte ik negen uur per dag en de zaterdagochtend', aldus een informant.

Na de Tweede Wereldoorlog werd het 'tariefstelsel' ingevoerd. De arbeider kreeg niet meer in uurloon maar in stukloon uitbetaald. Dit betekende dat er 'loon naar prestatie' werd uitbetaald. 'Het tariefstelsel leverde heel wat problemen op in die tijd. Er ontstond concurrentiestrijd tussen twee arbeiders die vroeger goed met elkaar overweg konden. De een was sneller dan de ander en daardoor leverde de een beter gietwerk dan die ander. De tweede verdiende nu minder dan de eerste omdat hij minder handig was. Dit veroorzaakte veel menselijke ellende', aldus een informant. Op vergaderingen kwamen deze zaken wel ter sprake, maar tot acties werd niet overgegaan. Het was volgens een informant uiterst moeilijk om de arbeiders te organiseren.

Ten aanzien van de werkgelegenheid gold tot in de jaren twintig van deze eeuw het volgende: als een ijzergieterij-arbeider ontslagen werd, was hij een werkloze zonder inkomen. Sociale voorzieningen ten aanzien van werkloosheid bestonden nog niet. Door het Convenant van ijzergieterijen was de arbeider bovendien gedoemd om, althans in deze bedrijfstak in de Achterhoek, werkloos te blijven.

Als we een vergelijking met de landelijke ontwikkeling maken, zien we ten aanzien van het aantal werkuren het volgende beeld. In de vorige eeuw waren de werktijden aanzienlijk langer dan in deze eeuw. Bovendien was het aantal werkuren in de ijzergieterij in de jaren twintig en veertig van deze eeuw hoger dan het landelijk gemiddelde.^{lx}

Wij hebben geen aanwijzingen kunnen vinden dat de algemene arbeidsomstandigheden in de Keppelse ijzergieterij sterk verschilde, noch in positieve noch in negatieve zin, met de algemene arbeidsomstandigheden in Nederland. Het arbeidsverzet is in Nederland vanaf de opkomst van het industrieel kapitalisme (vanaf ongeveer 1870) en daarvoor veel voorgekomen. Dit verzet uitte zich in acties, zoals bijvoorbeeld stakingen. De acties waren bedoeld als protest tegen de slechte arbeidsomstandigheden. Op de Keppelse ijzergieterij echter zijn, voor zover ons bekend, geen soortgelijke acties gevoerd. Men ging niet verder dan het op vergaderingen ter sprake brengen van de problemen. De klachten over het tariefstelsel werden tijdens vergaderingen besproken: het 'slavensysteem' en 'jaagsysteem' zou afgeschaft moeten worden, aldus een informant. Een protest via de 'bedrijfskern' bracht enige verbetering. In het algemeen was er een sterke tendens naar aanvaarding van de arbeid.

Pas na de Tweede Wereldoorlog richtte een groepje arbeiders van de ijzergieterij een afdeling van de Algemene Nederlands Metaalbond (ANMB) op.^{lxi} De landelijke oprichting van deze bond had al in 1886 plaatsgevonden.^{lxii} Afdelingen van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) en het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) waren er in Hummelo en Keppel niet.^{lxiii}

In de ijzergieterij heeft zich, voor zover ons bekend, geen arbeidersverzet van betekenis voorgedaan. We kunnen niet stellen dat de arbeidsomstandigheden in de ijzergieterij zó goed zijn geweest dat er geen enkele aanleiding voor verzet was. 'Het kon je je baan kosten als je aan acties deelnam', vertelde een onzer informanten. Maar men was niet alleen bang voor de directie. Men was ook bang voor de landheer en, en dit is belangrijk, voor de gemeenschap zelf. In de structuur van deze gemeenschap hebben conformisme en gezagsdenken een

zeer belangrijke rol gespeeld. De ontwikkeling van deze twee aspecten, conformisme en gezagsdenken, is ons inziens in belangrijke mate feodaal beïnvloed.

De AVIKO

Aan het einde van de jaren vijftig was er een groep boeren die van mening was dat er een te grote kloof bestond tussen de prijzen die zij voor hun producten kregen en de prijzen die de consument ervoor moest betalen. Deze groep wilde de genoemde kloof kleiner maken. Zij dachten dit te kunnen bereiken door een bepaald product, in dit geval de aardappel, verder te verwerken. Zo ontstond een telersvereniging die aardappels waste en in kleine verpakkingen op de markt bracht.

Aviko voormalige Coöperatieve Zuivelfabriek Hummelo en Keppel

Met deze methode waren de boeren hun tijd ver vooruit, misschien veel te ver, want de onderneming werd een mislukking. Het groepje boeren liet zich, ondanks deze mislukking en ondanks vele spottende reacties van collega's die de dans ontsprongen waren, niet uit het veld slaan. In 1963 richtten zij een frites-bedrijfje op: de

AVIKO (Aardappel Verwerkende Industrie Keppel en Omstreken). Het eerste jaar werd er een flink verlies geboekt en de spottende reacties laaiden weer op. Maar al gauw kwam er een kentering, gevolgd door een periode van winst.

Terug naar de oprichting van het bedrijf. De eigenaars - dit waren in eerste instantie drie boeren en de landbouwcoöperatie- kochten de oude zuivelfabriek die gebouwd was op grond van kasteel Keppel en die al enkele jaren leeg stond.

Zoals op vele fronten is ook hier de band met de landgoederen aan te tonen. Wilde je een fabriek beginnen in Hummelo en Keppel, dan was het vrijwel zeker dat je voor de toegang tot de bodem afhankelijk was van hetzij Enghuizen, hetzij kasteel Keppel. Er werd in dit geval een erfpachtcontract afgesloten. In dit contract zijn twee belangrijke bepalingen opgenomen:

- a. De fabriek mag niet worden uitgebreid.
- b. Na afloop van het contract -de overeenkomst is gesloten voor de duur van 50 jaar- kan de verpachter eisen dat de grond schoon wordt opgeleverd; in dit geval moet de verpachter de eigenaren van het bedrijf schadeloos stellen.

We kunnen constateren dat de Keppelse landheer een zekere invloed kon uitoefenen op de bedrijfsvoering van de AVIKO. Een goed lopend bedrijf zou in de nabije toekomst enige uitbreiding nodig kunnen hebben. De reden van het niet toestaan van uitbreiding lag in het feit dat de Keppelse landheer die 'vieze gebouwen' in die fraaie bossen niet zo mooi vond staan. Toen de Keppelse landheer voor enige tijd in het buitenland was, werd de fabriek, ondanks het verbod, toch uitgebreid. Na de terugkeer van de baron ontstond hierover een conflict tussen hem en de eigenaren van de fabriek. De eigenaren beweerden niet van de bewuste bepaling op de hoogte

te zijn geweest. De baron sprak van 'onfatsoenlijk handelen zonder toestemming'. Uiteindelijk werd de kwestie zakelijk geregeld. Van sommige zijden wordt beweerd dat de eigenaren van de fabriek gespeculeerd hebben op de soepelheid van de baron. Deze laatste zou, als hij eenmaal voor het voldongen feit van de uitbreiding geplaatst was, waarschijnlijk geen afbraak van de bewuste gebouwen eisen, aldus enkele informanten.

Later, toen een volgende uitbreiding van het bedrijf noodzakelijk bleek, werd besloten om in een naburige plaats, Steenderen, een filiaal op te richten. Inmiddels was het grootste gedeelte van de aandelen overgenomen door een groot concern. Heden is de AVIKO de grootste frites-fabriek in West-Europa. We kunnen concluderen dat het bedrijf in minder dan 15 jaar enorm gegroeid is.

Ten aanzien van punt b het volgende. Na afloop van de pachtovereenkomst zou de verpachter kunnen eisen dat de grond schoon, dat wil zeggen zonder gebouwen, wordt opgeleverd. Hij moet de eigenaren dan wel schadeloosstellen. Vooral dit tweede aspect maakt de geschetste procedure niet erg waarschijnlijk. De financiële positie van de verpachter zal zeer sterk moeten zijn; heden ten dage is deze positie beslist niet rooskleurig.

Samenvattend kunnen we het volgende stellen:

- Ten aanzien van punt a: het van verpachterszijde gestelde verbod op uitbreiding van de fabriek heeft ertoe bijgedragen dat de AVIKO is 'uitgeweken' naar Steenderen (overigens heeft dit de werkgelegenheid in Hummelo en Keppel niet bevorderd).
- Ten aanzien van punt b: ondanks het feit dat we moeilijk in de toekomst kunnen kijken ziet het ernaar uit dat het gevaar van 'schone oplevering' van de gepachte grond niet erg reëel is.

Zoals we zagen werd de AVIKO opgezet met de bedoeling de boeren meer te laten profiteren van hun werk. De betrokken boeren zijn in deze opzet tamelijk goed geslaagd. Later bleek dat het bedrijf nog een taak kreeg, ook weer ten behoeve van de boeren.

Aardappelverwerking aan de lopende band

Transport van aardappelen vanaf de Aviko

Deze taak werd het bedrijf door de economische situatie opgedrongen. Schaalvergroting en mechanisatie drijven steeds meer boeren van hun te klein geworden bedrijven; zij worden werkeloos. Waar moeten ze naar toe? Deze vraag betreft zowel een economisch als een sociaal probleem. Het economische probleem wordt hoofdzakelijk gevormd door de geringe werkgelegenheid. Het sociale probleem houdt in dat de mensen die hun hele leven boer zijn geweest nu gedwongen worden ander

werk te zoeken. Deze overgang moet vooral voor boeren vaak erg groot zijn, aldus een informant. De AVIKO heeft voor een zekere opvang kunnen zorgen: een aantal boeren kon in het bedrijf terecht, terwijl er ook wel boeren parttime zijn gaan werken. 'Een schrale troost voor de ex-boeren is de omstandigheid dat de aardappel een agrarisch product is', aldus een informant.

Lopende band bij Aviko

Bij de keuze van de werknemers wordt altijd, zo vertelde men ons, nauwkeurig gekeken 'wie op welke post het beste past'. De directeur sprak in dit verband over mensen die beter zittend werk kunnen doen en mensen die beter dan anderen tegen geluidshinder kunnen. De werksfeer wordt door de directie uitstekend genoemd. Hoewel het werken aan de lopende band geen plezierig werk kan worden genoemd, is toch getracht hierin enig afwisseling te brengen; ploegen wisselen om de twee uur van werk om te voorkomen dat een groep werknemers constant aan dezelfde lopende band zit. Verder is er sprake van een twee-ploegen stelsel. Naar aanleiding van een enquête onder het personeel werden de tijden van aanvang vastgesteld op 8.00 uur en op 23.00 uur, hetgeen neerkomt op een vrije avond voor elke

werknemer, waardoor voor hem de mogelijkheid bestaat bijvoorbeeld in een vereniging actief te zijn.

‘Het beste wordt’, aldus de directeur, ‘de goede sfeer weergegeven door het feit dat, in tegenstelling tot andere bedrijven, de AVIKO altijd personeel kan krijgen’. Soms komen werknemers uit eigen beweging vragen of ze op de AVIKO mogen komen werken. Ook medische en veiligheidsvoorzieningen zijn in ruime mate aanwezig. Het ziekteverzuim ligt, in vergelijking met andere bedrijven, erg laag: 8,7%. Aan de hand van deze voorbeelden zou je kunnen concluderen dat dit in sociaal opzicht een goed bedrijf is, waar het fijn werken is. Enkele informanten wilden dit beslist niet concluderen. Vooral op twee punten was het commentaar nogal fel. De directeur maakt op de betrokkenen een weinig positieve indruk; naar hun mening zou hij zich te zakelijk opstellen ten opzichte van zijn personeel, met name waar het werkopdrachten betrof. Het tweede punt van twijfel betrof het lage cijfer van ziekteverzuim. Een informant die goed op de hoogte is van de gang van zaken in het bedrijf zei: ‘als je op de AVIKO een paar keer ziek bent, gooien ze je eruit zodra ze daartoe kans zien: zo krijg je wel een laag ziektecijfer’. Meer werd duidelijk toen een andere informant voor ons beide punten nog eens toelichtte. Over de kritiek op de directeur zei hij dat deze het natuurlijk erg druk had en dat er niet veel tijd overbleef om intensief met het personeel bezig te zijn. Door dit gegeven is het voor ons dan ook begrijpelijker dat de werkopdrachten wat hard en autoritair zullen zijn. Ten aanzien van het tweede punt, het ziekteverzuim, had onze informant een eigen visie. Hij was het niet eens met de theorie van ‘wie ziek is, wordt ontslagen’.

‘Vroeger waren veel mensen boer in Hummelo en Keppel’, aldus deze informant. ‘Onder hen waren vele kleine boeren die hard moesten werken en die zich geen ziekte konden veroorloven. Zij hadden een grote mate van verantwoordelijkheidsgevoel. Schaalvergroting en mechanisatie deed vele boeren besluiten met hun kleine

bedrijf te stoppen, of er een baan voor halve dagen bij te nemen. Velen van hen kwamen in de AVIKO terecht. Thans is de groep van ex-landbouwers, werkzaam op de AVIKO 40-50% van het totaal aantal werknemers. Zij brachten hun mentaliteit van trouw aan de arbeid en van een groot verantwoordelijkheidsgevoel ten aanzien van het werk ook in de fabriek in de praktijk'. Deze mentaliteit werkt door in het ziektecijfer: het is laag. 'Bovendien is een aantal werknemers thans nog gedeeltelijk werkzaam als boer; ziek worden is er voor hen niet bij', aldus een informant. Anderzijds zijn er mensen in dienst die niet deze achtergrond hebben. Onder deze groep komt een wat lossere opvatting van het werk voor. Over deze groep gaat dan ook waarschijnlijk het verhaal van de ontslagen wegens ziekte. Het is inderdaad voorgekomen dat enkele arbeiders, verdacht van simulering, ontslagen zijn. 'Maar', zo vertelde onze informant, 'dit komt niet meer voor dan in andere bedrijven'.

Kort samengevat kunnen we stellen dat van de rol die de Keppelse landheer speelt met betrekking tot de AVIKO weinig te merken is; alleen het pachtcontract, dat nog tot het jaar 2013 loopt, is een directe betrekking met het landgoed. Wel constateerden we dat de mentaliteit van een gedeelte van de arbeiders sterk beïnvloed is door feodale traditie. Ontzag voor de 'heren' is nog voelbaar in het bedrijf. Een reden voor de betrekkelijk geringe invloed van de landheer op de AVIKO is volgens ons gelegen in het feit dat de AVIKO pas in 1963 van de grond kwam: toen was de invloed van de landheer al sterk verminderd.

Conclusies

Algemeen concluderend kunnen we stellen dat de invloed van de Keppelse landheer op de ijzergieterij bijzonder groot is geweest. Deze invloed was gebaseerd op de verpachting van grond en water aan de eigenaren van het bedrijf, op de verpachting van stukjes grond aan

arbeiders, maar vooral op de algemene machtspositie van de landheer in de Keppelse dorpsgemeenschap. Gedurende lange tijd heeft de landheer invloed kunnen uitoefenen op het personeelsbeleid van de directie. De kerkelijke leer heeft bovenstaande verhoudingen bevestigd. Op de ijzergieterij is, voor zover ons bekend, vrijwel nooit sprake geweest van arbeidsonrust. In de loop van de tijd is de invloed van de landheer op de ijzergieterij grotendeels verdwenen. Wat betreft de AVIKO: hier is de invloed van de Keppelse landheer altijd gering geweest. De enige directe relatie is het pachtcontract aangaande de grond waarop de fabriek staat. De mentaliteit van de arbeider is ons inziens nog wel beïnvloed door de gehele feodale traditie. Dit is gedeeltelijk te verklaren uit de afkomst van de arbeiders: een gedeelte van hen is pachter geweest van een der landgoederen. In beide bedrijven is naar onze mening de erkenning van het gezag en de angst voor maatregelen van de kant van de landheren, directeuren of zelfs medewerkers en dorpsgenoten een belangrijke verklaring voor het verschijnsel dat van actie of opstanden vrijwel nooit sprake is geweest.

Hoofdstuk VI: Het gemeentebeleid

Inleiding

In dit hoofdstuk willen we de rol van de landgoederen in het gemeentebeleid belichten. We zullen kijken of ook het gemeentebeleid en de opstelling van de raadsleden door de landgoederen beïnvloed worden. De gemeente heeft een constante behoefte aan grond; ongeveer de helft van de grond in Hummelo en Keppel is eigendom van de landgoederen. In de gemeenteraad zaten en zitten veel mensen die historische banden hebben met de landgoederen hadden of hebben; zij waren pachter, werkten op de gieterij of AVIKO, of waren op een andere wijze verbonden met de landgoederen. In veel gevallen heeft het bestaan van deze banden invloed op het gedrag van gemeenteraadsleden gehad. Ook deze tweede relatie zullen we proberen aan te tonen. We zullen trachten in dit hoofdstuk de lijn vast te houden die, ondanks enkele noodzakelijke uitstapjes, telkens weer de band tussen gemeentebestuur en landgoederen aangeeft.

Het gemeentebeleid

Als we aan een politiek college denken zoals de gemeenteraad, zijn we geneigd in politieke groeperingen te denken met de daaraan verbonden tegenstellingen. Om te constateren in hoeverre de gemeenteraad van Hummelo en Keppel aan dit beeld van tegenover elkaar staande politieke groeperingen beantwoordt, is het noodzakelijk de zetelverdeling te kennen. Gewapend met deze kennis kunnen we daarna proberen vast te stellen of tussen de verschillende politieke groeperingen ook werkelijke tegenstellingen bestaan.

De meest strategische manier om de invloed van de landgoederen op het gemeentebeleid bloot te leggen lijkt ons het verkrijgen van een dieper inzicht in het

functioneren van de raad; daartoe moeten we een aantal vragen beantwoorden. Deze vragen hebben als uitgangspunt de mening van diverse plaatselijke politici dat de gemeenteraad van Hummelo en Keppel zeer eensgezind is. Een VVD-raadslid had ons gezegd; 'de wethouders zijn onpartijdig, de kleuren vallen weg en de stemmingen gaan door de partijen heen. Eigenlijk gaat alles heel gemoedelijk toe'. Dezelfde indruk hadden twee gemeenteraadsleden van de PvdA-fractie: 'In de gemeenteraad komen weinig conflicten voor'. De mening van een CDA-raadslid: 'De gemeenteraad is meestal eensgezind, gemoedelijk.'

De vragen die bij ons opkomen zijn dan:

- Is er werkelijk sprake van eensgezindheid in de raad?
- Als er eensgezindheid is, wat is daarvoor dan de verklaring?
- Als er geen eensgezindheid is, hoe is dat dan te verklaren?

Gekoppeld hieraan de vraag: welke problemen spelen in de gemeenteraad? En: welke is de stellingname van de raad ten opzichte van die problemen? De keuze van deze vragen is gedaan omdat wij de door de plaatselijke politici gesignaleerde eensgezindheid voor een belangrijk deel menen te kunnen toeschrijven aan de historische banden tussen landgoederen en gemeentebestuur. In hoeverre de door ons in een later stadium geconstateerde tegenstellingen aan de landgoederen toegeschreven kunnen worden, zullen we niet nader analyseren.

Het verkrijgen van inzicht in de problemen in de gemeenteraad is ons inziens noodzakelijk omdat vele van de problemen waarmee de raad zich bezighoudt betrekking hebben op de bodem. Aangezien een aanzienlijk deel van de grond in Hummelo en Keppel eigendom is van de landgoederen, lijkt ons dat op dit

punt meer inzicht verkregen kan worden in de relatie tussen landgoederen en gemeentebestuur.

Op 28 september 1976 vond er een raadsvergadering plaats. In de raadszaal zaten de gemeenteraadsleden, de burgemeester, de beide wethouders en de gemeentesecretaris aan een tafel. In een hoefijzervorm met lange zijden. Het is onze bedoeling om te gaan kijken hoe de raad functioneert. Hoe zit eigenlijk deze gemeenteraad in elkaar?

Muziekvereniging 'Olden Keppel' omstreeks 1928

In de zittingsperiode 1974-1978 bestaat de raad uit drie partijen: de PvdA met vier zetels, het CDA met vier zetels (een samenwerking tussen CHU/ARP enerzijds en KVP anderzijds is sinds enkele jaren een feit) en de VVD met drie zetels. PvdA en CDA leveren elk een wethouder. Deze samenstelling van de raad is vanaf de Tweede Wereldoorlog vrijwel onveranderd gebleven.^{lxiv} Bezien we de partijen die zich in de loop van de tijd in de raad hebben gepresenteerd, dan zullen we zelden een vreemde eend in de bijt aantreffen. Na de oorlog waren er constant vier partijen (na fusie van CHU/ARP met de KVP nog maar drie). Belangrijke politieke verschuivingen deden zich niet voor. Voor de oorlog eigenlijk hetzelfde

beeld: telkens dezelfde politieke partijen. Twee zaken vallen op: het verdwijnen van de Vrijzinnigen in 1939 waarvan ons verder niets bekend is; tenslotte zien we in 1939 een partij 'Gemeentebelangen' in de raad verschijnen met twee zetels.^{lxv}

Nu we inzicht hebben in de zetelverdeling van de raad zouden politieke waarnemers kunnen concluderen hoe de verhoudingen in de raad liggen: een ongeveer gelijke verdeling der zetels over de drie grote politieke formaties -formaties die in de landelijke politiek scherp tegenover elkaar staan- moet wel leiden tot tegenstellingen. Dat een zetelverdeling op zich niets zegt, blijkt duidelijk uit de uitspraken van de voornoemde woordvoerders van de PvdA, CDA en VVD. Wij vroegen ons af of het in de raad wel zo gemoedelijk toegaat als deze gemeenteraadsleden beweerden. We zullen nu, aan de hand van de vraag of er werkelijk sprake is van eensgezindheid in de raad is, de problemen die er zijn en de stellingname nagaan. De graad van eensgezindheid zou moeten blijken uit de aard en heftigheid van de discussies en uit de stemmingen in de raad. Een dergelijk onderzoek hebben wij niet verricht. Onze meningsvorming is gebaseerd op twee raadsvergaderingen, op de uitlatingen van de raadsleden zelf en op die van vele andere betrokken personen.

Als je de zaken die aan de orde zijn of zijn geweest op een rijtje zet, dan valt op dat er een onderscheid te maken is tussen 'kleine' en 'grote' zaken. Dit onderscheid is bedoeld om aan te geven dat er in de gemeenteraad zaken aan de orde komen die een verschillende reikwijdte hebben. Met kleine zaken bedoelen we: zaken die niet zo ingrijpend, maar van eenvoudige aard zijn. Eigenlijk zijn het zaken van het dagelijks bestuur. Met grote zaken bedoelen we: ingewikkelde, ingrijpende en aan de nationale politiek gekoppelde zaken. Zoals uit de voorbeelden zal blijken, zijn de kleine zaken voor de gemeente vaak van groot belang. Meestal gaat het hierbij om beslissingen die alleen de gemeente aangaan. Het gemeentebestuur beslist in deze zaken dan ook tamelijk

autonoom. Bij de grote zaken moet het gemeentebestuur veel meer rekening houden met de hogere overheden en is de procedure van het uitvoeren van een beslissing vaak ook ingewikkelder. Natuurlijk is de indeling in 'grote' en 'kleine' zaken een erg voorlopige, maar voor een beter begrip van de soorten problemen en ook voor het analyseren van de stellingname van de raadsleden is het een ons inziens bruikbaar onderscheid.

In de raadsvergadering van 28 september 1976 lag een aantal, in dit kader interessante zaken op tafel. Proberen we het bovengenoemde onderscheid te handhaven, dan kunnen we onder kleine zaken een aantal voorbeelden noemen:

- Het voorstel tot straatnaamgeving in het bestemmingsplan Hummelo-Noordhoek.
- Het voorstel tot het beschikbaar stellen van een krediet ten behoeve van de verbetering en verlichting van het toren-uurwerk te Achter-Drempst.
- Het voorstel tot vaststelling van een lozingsverordening riolering.
- Het voorstel tot beschikbaarheidstelling van een eenmalige subsidie aan de plaatselijke hengelsportvereniging.

Deze zaken die wat inhoud betreft voor zichzelf spreken, geven een beeld van de wat kleinere problemen in de gemeenteraad. Wij zullen nu trachten eenzelfde beeld te geven van de grote zaken die in de gemeente spelen. In de raadsvergadering komen in dit kader de volgende zaken aan de orde:

- Het voorstel tot de verkoop van een tweetal bouwterreinen te Voor-Drempst.
- De nota betreffende het eventueel vaststellen van een gemeentelijke vestigingsregeling voor kleine kernen.

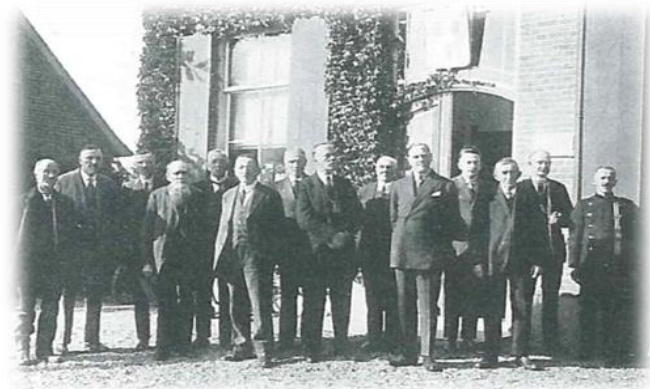
- Het voorstel tot opheffing van de betrekking van een zesde leerkracht aan de openbare school.^{bvi}

Deze zaken hebben zo op het eerste gezicht niets met elkaar te maken, maar zij vormen met een aantal andere problemen ons inziens een complex waaromheen de gehele gemeentepolitiek draait.

In tegenstelling tot de kleine zaken die aan de orde waren op 28 september is het bij deze grote zaken wenselijk een toelichting te geven. Hierbij zullen we tevens de genoemde 'andere problemen' aan de orde stellen. Deze andere problemen worden in kort bestek weergegeven in de Gids voor Hummelo en Keppel van 1972. Na een nogal lyrische beschrijving van de gemeente waarbij de nadruk valt op het prachtige natuurschoon, vervolgt de schrijver:

'Men dient zich er echter wel bewust van te zijn dat er, vooral in de naaste toekomst, nog vele problemen zijn op te lossen. Met name geldt dit voor het feit dat de gemeente in de plannen van de hogere overheid wordt bestempeld als een landelijk gebied, een soort openbaar park tussen grote steden. Dit betekent bijvoorbeeld dat slechts een zeer gering aantal woningen mag worden gebouwd. Voor woningzoekenden -dat zijn er nogal wat in deze gemeente- is dit niet bepaald een prettige gedachte. Hoewel het denkbeeld van de (wat) grotere, vaak geheel 'betonnen' gemeenten ook niet prettig is, kan een zekere ontwikkeling en vooruitgang toch veel goeds betekenen. Daarbij dient niet alleen te worden gedacht aan openbare voorzieningen (scholenbouw, sport- en recreatiemogelijkheden, gemeenschapshuizen) doch ook -om maar eens wat te noemen- aan de plaatselijke middenstand, die zich door een te klein verzorgingsgebied niet volledig kan ontplooiën. Hiermee wil maar gezegd worden, dat het bewust klein houden van een gemeente voor de inwoners -ondanks vele voordelen- vaak ongemakken meebrengt, doordat men voor tal van zaken op grotere dichtbijgelegen plaatsen is aangewezen. Dit eigenlijk reeds lang aanwezige probleem zal zich meer en meer doen gevoelen'.^{bvii}

De opmerking ‘de gemeente wordt in de plannen van de hogere overheid bestempeld als een landelijk gebied’ is een zeer belangrijke. In feite wordt hiermee de beperking van de autonomie van de gemeentelijke overheid aangegeven. De problematiek waarmee geworsteld wordt is bekend: ‘ruimte is in grote delen van ons land schaars geworden’.^{lxviii} Het beleid dat door de nationale overheid wordt uitgestippeld met betrekking tot de ruimtelijke ordening is op zich een onderzoek waard. Het zou te ver voeren diep in te gaan op dit beleid. Daarom willen wij volstaan met de opmerking dat het gericht is op bewuste inrichting van het landelijk gebied, waarbij ook aandacht wordt besteed aan natuurbehoud.^{lxix}

Bestuurders van Keppel. In het midden burgemeester Cordes en de baron van Pallandt

Het gemeentebestuur van Hummelo en Keppel, dat voor kort gevoerd werd, was niet in overeenstemming met de plannen van de hogere overheden. De bewijzen daarvoor zijn talrijk: een nieuwe wijk in Drempt, een nieuwe wijk in Hummelo (Hummelo-Noordhoek), een plan voor een rondweg rond Hummelo en de plannen voor de bouw van nieuwe woningen in Hummelo (Hummelo-Zuid), kortom: het groeisyndroom, het alles op alles zetten om uit te breiden hield het gemeentebestuur in z'n greep.

Het waarom van deze drang tot uitbreiding is duidelijk, zoals het streekplan voor Oost-Gelderland (voorontwerp) zegt: 'In de kleine dorpen zien we de leefbaarheid afnemen als gevolg van afwezigheid van bepaalde voorzieningen, afwezigheid van openbaar vervoer, vergrijzing, achteruitgang van het verenigingsleven. 'Noodzakelijk zijn', aldus het streekplan 'basisscholen, kleuterscholen, enkele winkels, gebouwen voor het gemeenschapsleven (kerken, dorpshuizen) en sportaccommodaties'. Voor de Achterhoek gelden de volgende cijfers: van de 51 kleine kernen zijn er slechts 28 die al deze voorzieningen bezitten. Bij de overige 23 ontbreekt één of meer.^{lxx} De reden voor het ontbreken van deze voorzieningen is niet moeilijk te vinden. Door het geringe aantal inwoners is de financiële basis hiervoor niet aanwezig. Een dorpshuis kost de gemeente zo'n fl 300.000,- of er nu 100 dan wel 1000 mensen zijn die er gebruik van maken maakt geen wezenlijk verschil voor de kosten van zo'n dorpshuis.

Vaandelzwaaien bij burgemeester Baris van Hummelo en Keppel

Burgemeester Baris hierover: 'Door het dalend aantal inwoners krijg je minder uitkeringen uit het gemeentefonds en doordat ook het aantal leerlingen terugloopt en

je dus minder leerkrachten kunt hebben, vermindert ook de rijksbijdrage voor het onderwijs.^{lxxi} Het dilemma waarin de gemeente zit is duidelijk: enerzijds wil men de gemeente in haar eigen aard laten, anderzijds moet er groei plaatsvinden om voorzieningen te kunnen handhaven of uit te breiden. Het gemeentebestuur koos in eerste instantie voor het laatste.

Al enkele jaren werd men echter met de neus op de feiten gedrukt: het plan om een rondweg aan te leggen rond Hummelo, reeds door de gemeente goedgekeurd, werd door de provinciale staten van Gelderland gedeeltelijk verworpen. Hierdoor kwamen ook de, volgens sommige informanten, achterliggende plannen om de ruimte tussen oude en nieuwe weg met woningen op te vullen op de tocht te staan. Veel belangrijker echter was de volgende klap die de nationale overheid uitdeelde. Burgemeester Baris vat deze actie als volgt samen: ‘We kregen zo’n drie jaar geleden de rekening gepresenteerd van het tot dusver gevoerde beleid dat inhield dat een groot aantal bouwterreinen werd verkocht aan mensen van buiten de gemeente. Die rekening hield in dat we slechts in geringe mate toestemming kregen om over te gaan tot woningbouw in de sociale sector.^{lxxii} Dus: uit het gehele overheidsbeleid volgt een zeer geringe toewijzing van vergunningen voor woningbouw. De vergunningen die werden verstrekt gingen meestal naar mensen buiten de gemeente. Deze situatie nu leidde zeer recentelijk tot een totale ommekeer in het beleid van de gemeente en wel op de volgende punten:

1. Er werd besloten af te zien van het streven naar onbeperkte groei. Burgemeester Baris hierover op 2 december 1976 in de Graafschapsbode: ‘We moeten met z’n allen in Nederland eens af van dat groeisyndroom. Jarenlang hebben we alles op alles gezet om van alles en nog wat uit te breiden, maar het is de hoogste tijd om de bakens te verzetten. We moeten honderd procent omdraaien en ons gaan richten op het zo goed mogelijk behouden van wat

we nu hebben.’ Een wel zeer opmerkelijke ommekeer van een man die gezien kan worden als de ontwerper en grootste voorvechter van de uitbreidingsplannen, zo’n zes jaar geleden. Het beleid richt zich nu, aldus de burgemeester, op kwalitatieve verbeteringen, zoals renovatie van huizen.^{lxxiii} De gevolgen van de geschetste ommekeer zijn moeilijk te overzien; een onderzoek in deze richting zou ons inziens aanbeveling verdienen. Het enige dat we hierover willen zeggen is het volgende. Zoals we zagen liggen de consequenties voornamelijk op het financiële vlak: hoe minder mensen, des te kleiner het financiële draagvlak. Er zijn drie mogelijkheden aan te wijzen om uit het dilemma te komen:

- a. De gemeente zal met minder voorzieningen genoeg moeten nemen. Dit lijkt een minder aanvaardbare oplossing.
- b. Een hogere belastingheffing; deze staat voor de begroting 1977 dat ook al op het programma. De onroerendgoedbelasting zal 20% omhoog gaan, als de gemeenteraad hiermee akkoord gaat. Burgemeester Baris schetst deze ontwikkeling als volgt: ‘Je ziet hier natuurlijk duidelijk: het is fijn wonen in de natuur en dat voel je in je portemonnee.’
- c. Het opgaan van de gemeente in grotere gehelen, waardoor de kosten lager worden en waardoor dus meer geld beschikbaar komt voor typische dorpsvoorzieningen. Dit idee is uiteraard niet nieuw: de Minister van Binnenlandse Zaken ging zelfs zo ver met zijn voorstel, dat alle gemeenten met een inwonertal van minder dan 10.000 op het lijstje op te heffen gemeenten staan. Indien dit zal gebeuren -en de burgemeester ziet dat als een reële mogelijkheid- is er een taak weggelegd voor het gemeentebestuur, namelijk het voorkomen van willekeurige opsplitsing. Op een vraag of Hummelo en

Keppel verdeeld zou worden tussen bijvoorbeeld Doetinchem en Doesburg antwoordde de burgemeester stellig: 'O nee, dat nooit, dat zou onmogelijk zijn. Nee, we denken in de richting van een grotere landelijke gemeente'.^{lxxiv} De heer Baris doelt hier op het gevaar van opdeling van een typische plattelandsgemeente, waarbij de delen dan bij een grotere stad gevoegd worden. Dit zou funest zijn voor het eigen karakter van de gemeente. Een fusie met enkele 'landelijke' gemeenten lijkt ons een meer aanvaardbaar idee. Wat de gevolgen kunnen zijn voor een gemeente als opsplitsing zou plaatsvinden, vereist een grondige studie waaraan wij ons niet zullen wijden.

2. De gemeente Hummelo en Keppel is voor veel mensen een zeer aantrekkelijke gemeente. Er is echter te weinig grond beschikbaar en er zijn weinig woningen te krijgen. De verlening van bouwvergunningen is beperkt. Dit zijn de voorwaarden voor het ontstaan van spanning op de woning- en grondmarkt: weinig aanbod, veel vraag. Dus: oplopende grond- en woningprijzen. Volgens de nota Ruimtelijke Ordening mogen in de gemeente jaarlijks zo'n 20 woningen gebouwd worden. Wij hebben aan de jaarverslagen (1974-1975) van de gemeente het volgende overzicht van het aantal woningzoekenden ontleend:

1971	: 70
1972	: 105
1973	: 87
1974	: 97
1975	: 123

De prijzen voor bouwgrond zijn ons niet exact bekend, maar wel is bekend dat de prijs zeer hoog ligt. Van de prijzen van woningen weten we meer: onlangs nog leverde een krotwoning in Hummelo fl 40.000,- op. Het is duidelijk: wil je in Hummelo en Keppel gaan wonen, dan moet je veel geld op tafel kunnen leggen.

Het gemeentebestuur is sinds kort van mening dat het woningbeleid wat meer afgestemd moet zijn op mensen die minder financiële draagkracht hebben. Het is erg jammer dat het vroegere beleid zoveel afbreuk deed aan de behoefte aan goedkope woningen in de sociale sector. Daardoor is een stuk van de toegestane uitbreiding al door de eigenaars van grote dure woningen ingenomen, waardoor de economisch zwakkeren nog wat langer op de wachtlijst moeten staan. Met name mensen van buiten Hummelo en Keppel vestigden zich een aantal jaren geleden in de gemeente. Dat het hier gaat om mensen met een hoog inkomen is niet moeilijk aan te tonen. Een fietstochtje door Hoog- en Laag-Keppel zegt al veel, maar het 'Structuuronderzoek Oude IJsselstreek' bevestigt dit verschijnsel.^{lxxv} In dit verband is het aardig te vermelden dat zo'n 20 artsen en specialisten in deze 4000 zielen tellende gemeente hun paradijs vonden. Burgemeester Baris meldt in de Graafschapsbode van 11 december 1976: 'We besloten de deur niet meer open te zetten ten aanzien van vestigingen van mensen buiten de gemeente.'^{lxxvi} Maar verderop: 'We denken dat we ons beleid toch zo nu en dan wat moeten bijsturen. Met louter en alleen sociale woningbouw kom je er nu eenmaal niet wat betreft de grondprijzen. In verband met de financiële aspecten kom je er nu eenmaal niet onderuit een aantal bungalowterreinen te projecteren, al zal het tot zeer geringe hoeveelheden beperkt moeten blijven.'^{lxxvii} Een gemeenteraadslid, ook doelend op de 'interessante bedragen' die in de gemeentekas vloeien bij de bouw in de privé sector, grapte: 'Die kapitalisten mogen best komen, als ze ons maar niet pesten.' Het sterkst blijkt de beleidsverandering wel uit het volgende citaat uit de Graafschapsbode: 'Het beleid met de sterk

sociale inslag, zoals de heer Baris het uitdrukt, kwam al tot uitdrukking in het bestemmingsplan Hummelo-Noord-hoek, waar men de laatste hand legde aan een aantal woningwetwoningen, terwijl in de eerste opzet het plan alleen ruimte liet voor villa's. De behoefte bij de eigen bewoners staat nu eenmaal voorop.^{lxxviii} Met dit laatste wijst de burgemeester op het feit dat veel eigen inwoners graag willen gaan wonen of blijven wonen in hun geboortedorp. Zij vormen het grootste gedeelte van de lijst van woningzoekenden. In afwachting van een vrijkomende woning blijven ze dan maar zo lang 'bij vader en moeder thuis', of zoeken zij hun heil tijdelijk in een flat in Doetinchem, aldus een onzer informanten, die overigens wel twijfelde aan de samenstelling van de woninglijst. Hij was van mening dat velen op het moment van toewijzing van een woning wel zouden afzien van hun recht op een woning.^{lxxix} Het gemeentebestuur heeft dus voor het grootste gedeelte het marktprincipe 'wie-het-meest-biedt-mag-bouwen' laten varen. Ons is niet bekend hoe deze koerswijziging heeft plaatsgehad. Is er uitvoering over gesproken in de raad? Wie waren er voor, wie waren er tegen?

De behoefte aan woningen voor de eigen bevolking is zo groot, dat een regeling betreffende te bouwen huizen niet voldoende werd geacht van de kant van de provincie (onder de eigen bevolking wordt begrepen: de groep economisch gebonden, de mensen die vanwege hun beroep in principe ter plaatse moeten wonen en de dorpsgebonden, de mensen die van oudsher in of rond de kern hebben gewoond of er zijn opgegroeid).^{lxxx} Het voorstel van de provincie kwam erop neer dat er een vestigingsregeling moest komen die de gemeenten de machtiging geeft vrijkomende woningen volgens de plaatselijk gewenste criteria toe te wijzen. Zo'n regeling beheerst alle vrijgekomen woningen. De beslissing aan wie zo'n woning verkocht kan worden wordt dus uit handen van de eigenaar genomen, die -zonder deze regeling- zelf kan bepalen wie zijn woning zou kunnen kopen.

De vestigingsregeling, zoals die door Gedeputeerde Staten werd aangeboden, zit vol problemen. Het voert echter te ver hier diep op in te gaan en daarbij de discussie in de raad te betrekken. Enkele hoofdpunten willen wij toch noemen:

1. De markt van mogelijke kopers wordt verkleind. De kans bestaat dus dat de opbrengst minder zal zijn dan zonder de vestigingsregeling. Dat is een nadeel voor de verkoper. In het voorstel wordt dan ook gesproken van een 'tegemoetkoming' in de schade'.
2. Er bestaat een kans dat de verkoper geen 'eigen gegadigde' vindt voor de te koop aangeboden woning. Hij mag de woning dan alsnog op de vrije markt brengen. Gedeputeerde Staten zelf hierover: 'Deze methode lijkt te vragen om manipulatie en ontduiking'.^{lxxxii}

Ten aanzien van de discussie in de raad over dit voorstel het volgende. De stemming was verdeeld. De VVD en het CDA, gesteund door de meerderheid van het College van Burgemeester en Wethouders, waren tegen de vestigingsregeling. De PvdA en haar wethouders waren er voor. Over de argumenten kunnen we kort zijn. Het CDA vindt dat de bestaande regelingen voldoende zijn. De VVD ziet de kopers slechts profiteren van de mogelijkheden, terwijl het begrip 'eigen bevolking' wel erg ongenueanceerd wordt gebruikt. Vers bloed houdt de gemeente levendig. De overheid mag niet gaan bepalen wie er wel en wie er niet bij mag horen. De PvdA wil de eigen bevolking behoeden voor de werking van het marktmechanisme. Ze ziet wel beperkingen van het eigendomsrecht, maar dat moet aanvaard worden. De burgemeester tenslotte vindt het een zinloze regeling omdat gebleken is dat vrijkomende woningen toch niet door de eigen bevolking worden gekocht. 'Ze hebben een geheel andere belangstelling dan het kopen van een dure luxe woning.'^{lxxxiii}

De volgende cijfers wijzen in die richting:

Jaar	Verkocht aan mensen van elders	Verkocht aan eigen bevolking	Totaal
1973	17	2	19
1974	8	3	11
1975	15	2	17
	40	7	47

Wij constateren dat de eerder genoemde eensgezindheid ten aanzien van deze kwestie ver te zoeken was. Eerder op de avond was al heftig gediussieerd tussen een PvdA-raadslid en zijn CDA-collega over grondaankoop te Drempt. Termen als 'speculatie', 'beschuldigingen' en 'verdachtenbank' werden in de anders zo rustige gemeenteraad vlot gebruikt.^{lxxxiii} Als met al: vuurwerk in de raadszaal!

Ten aanzien van de derde grote zaak van de raadsvergadering constateerden we eigenlijk een wat machteloos toezien hoe de vermindering van het aantal kinderen, als gevolg van de geschetste problematiek, leidde tot het ontslag van een zesde leerkracht aan de openbare school van Hummelo. Hiermee hebben we vrijwel alle ingrediënten van het begrip 'grote zaken' gehad: groei of niet groei, vestigingsregeling, rondweg of geen rondweg, vergrijzing, dus terugloop van leerlingen-aantallen, lastenverdeling, grondverkoop, enzovoort. We komen nu toe aan de wijze van aanpak van kleine en grote zaken door de gemeenteraad.

De eerste vraag die wij ons stelden luidde: is er werkelijk eensgezindheid in de gemeenteraad? Wij geloven dat deze vraag met ja en nee beantwoord kan worden. Bekijken we de kleine zaken, dan zien we een felle discussie, waarbij veel sprekers aan bod komen. Een sterke betrokkenheid met de gewone dingetjes in de gemeente is voelbaar. Vandaar ook de felle discussie. Ondanks deze felheid geloven wij dat er eigenlijk wel overeenstemming is over veel van deze punten. De

burgemeester drukte het als volgt uit: 'We streven naar een monistisch gemeentebestuur, niet naar een dualistisch. Het gemeentebelang staat voorop; van polarisatie kan dan geen sprake zijn.'^{lxxxiv} Zoals we zagen in het gedeelte over de grote gemeentezaken, komen er ook politiek zeer gevoelige kwesties aan de orde. Zodra het probleem gaat over grond, het ruimtegebrek en al haar gevolgen, staan de fracties tegenover elkaar. Hier manifesteert zich veel meer het dualistische dan het monistische model van bestuur: twee of meer partijen staan lijnrecht tegenover elkaar en vechten voor hun standpunt. Een reden voor de lange uitstap die we maakten naar de grote gemeentezaken is de volgende. Te weinig ziet de raad zelf in dat niet alles soepel verloopt; met name bij grote zaken is men niet zo eensgezind als men ons heeft voorgespiegeld. Burgemeester Baris hierover: 'De strijd om de woningen geeft spanningen'. Deze ontladen zich in de raad.

De vraag die we ons stelden aan het begin van onze verkenning van de gemeenteraad en gemeentepolitiek is hiermee beantwoord. Een beschrijving van de gang van zaken en de bestaande problemen hebben inzicht gegeven in vragen als: is er werkelijk eensgezindheid; is er conflictstof; welke conflicten zijn dat? Het beschrijven van deze zaken was vrij eenvoudig, maar het geven van verklaringen is veel moeilijker. Het geven van een sluitende en juiste verklaring is niet mogelijk. Daarom willen wij ons beperken tot een poging.

Deze verklaring valt in twee delen uiteen. In de eerste plaats moet de vraag beantwoord worden waarom de raadsleden onderling in het algemeen zo weinig principieel verschillen; waarom alles doorgaans zo gemoedelijk toegaat. Ten tweede moet antwoord gegeven worden op de vraag waarom zich soms wel degelijk principiële verschillen voordoen. Verweven met deze vraag is het feit dat de raad zichzelf ook ziet als gemoedelijk en dat de moeilijkheden die er zijn min of meer op de achtergrond gedreven worden. Een

opmerking die we in die richting plaatsten bij een van de PvdA-raadsleden, bracht hem tot de overweging dat zijn partij zich misschien wat feller zou moeten opstellen.

Waarom gaat alles in de raad zo gemoedelijk toe? Een verklaring hiervoor is niet vanuit één richting te geven. Opvattingen als ‘er is maar één oplossing de beste voor deze gemeente’, ‘we moeten wel, in het kader van de beperkte autonomie van de gemeenten’, ‘het gebrek aan financiële middelen’, spelen hierbij een belangrijke rol. Wij willen de verklaring echter toespitsen op de mentaliteit die bestaat bij een groot deel van de bevolking van Hummelo en Keppel en het daaruit voortvloeiende gedrag in de raad; deze mentaliteit is in hoge mate beïnvloed door de historische ontwikkeling.

Uit eerdere hoofdstukken is gebleken dat de invloed die de landgoederen op de bevolking van Hummelo en Keppel hadden dermate groot is geweest, dat allerlei vormen van bewustwording zich zeer traag voltrekken. In het geval van de gemeenteraad gaat het om een vorm van politieke bewustwording. Toen wij met de burgemeester hierover spraken zei hij onder meer: ‘Vooral de ouderen zijn nog zeer gezagsgetrouw. Woorden als ‘eerbied’ en ‘respect’ staan hoog aangeschreven.’ We voegen hieraan toe dat termen als ‘kritisch’ en ‘activisme’ maar zelden gehoord worden. Burgemeester Baris meende dit te kunnen terugvoeren op het feodalisme. Hij sprak van een ‘rudimentair beleven’ en van ‘sluimerende effecten van het feodalisme’.^{lxv} Wij geloven dat er veel waars in zijn uitspraken zit. Voor het verleden kunnen we enkele punten aangeven die, speciaal voor de gemeenteraad, wijzen op feodale beïnvloeding. Voor het verleden kunnen we aangeven dat er nog veel terughoudendheid is om van de gemeenteraad een ‘politieke arena’ te maken. De hedendaagse situatie is in belangrijke mate beïnvloed door de feodale traditie. Ook daarover kunnen we het een en ander zeggen.

Wat betreft het eerste punt: als we de samenstelling van de gemeenteraden vanaf 1931 bekijken, dan valt ons het volgende op. Steeds hebben pachters, hetzij van Enghuizen, hetzij van kasteel Keppel, in de raad gezeten. We hoorden dat een raadslid (bijvoorbeeld pachter, of een minder direct gebondene) zich wel tweemaal bedacht alvorens zich kritisch in de raad op te stellen. De reden hiervoor is niet moeilijk te vinden. Daarvoor behoeven we slechts te verwijzen naar het eerder behandelde pachtcontract uit 1930, naar de manier waarop de toenmalige landgoedeigenaren van Keppel en Enghuizen in aanzien stonden en naar de economische macht die zij hadden over de bevolking. Als we bovendien weten dat de Keppelse landheer van 1931 tot 1938 raadslid was, dan wordt het ons duidelijk dat de andere gemeenteraadsleden niet het achterste van hun tong lieten zien. Hoe weinig er sprake was van een duidelijke politieke stellingname blijkt uit het volgende voorbeeld. Toen in 1970 een der wethouders na 24 jaar afscheid nam van de raad, dankte een der dorpsgenoten hem voor het vele werk dat hij had verzet. Als grootste verdienste stipte hij aan dat men eigenlijk niet had kunnen merken dat de wethouder voor de PvdA in de raad had gezeten. In zijn repliek dankte de wethouder hem voor de lovende woorden en deelde tevens mede dat hij 24 jaar lang voor de VVD wethouder was geweest en dat hij de gemaakte vergissing als een groot compliment zag. Het verhaal wordt nog interessanter als in 1950 een verkiezingsuitslag de CHU/ARP het recht geeft een wethouder aan te wijzen. De ex-dorpsarts was de aangewezen persoon voor die positie, maar -en hieruit blijkt de niet-politieke opstelling- de betrokken CHU/ARP-kandidaat zag af van zijn recht op een wethouderszetel. Hij liet de zetel open voor de VVD (indertijd Partij van de Vrijheid geheten)-kandidaat, omdat de VVD-er meer ervaring had en omdat de dokter geen tijd had voor het wethouderschap.

We belanden thans weer in het heden. Het best wordt de wat gereserveerde opstelling van de raad geïllustreerd door het feit dat de burgemeester als een ware vader de

raad leidt en zelfs begeleidt. Ongetwijfeld speelt hier mee dat de burgemeester op vele fronten een grote kennis van zaken heeft. Het burgemeesterschap is een volle dagtaak, terwijl de raadsleden zich slechts in hun vrije tijd aan hun taak kunnen wijden. We menen te kunnen stellen dat de overgeleverde eerbied en de daarmee samenhangende terughoudendheid in het uitspreken van de eigen visie een belangrijke rol spelen bij de opstelling van de raad. Zeer veel besluiten worden na aanbeveling door de burgemeester zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Zo zien we op 28 september alle punten, met uitzondering van de zaak rond de vestigingsregeling, op deze wijze aangenomen. Ook komt het verscheidene malen voor dat de burgemeester een der afgevaardigden wijst op de rechten van gemeenteraden.

Poort van Kasteel Keppel: kinderen wachten op een uitdeling van eieren (met Pasen) of spek (met Kerstmis) door de familie van Pallandt

Alvorens de politieke stellingname nader te bekijken het volgende. Zoals we al vele malen zagen, is er zeer veel grond in de gemeente eigendom van Enghuizen of van Keppel.

Op de meeste gebieden is de machtspositie van de landheren zeer verzwakt. Toch zit juist in het grondeigen-

dom nog een groot stuk macht en het is niet in de laatste plaats de gemeente die daar nogal eens mee te maken krijgt. We zagen immers dat het grondgebrek een der grootste problemen in het gemeentebestuur vormt. De gemeente had in de jaren '50 de grootste moeite om grond los te krijgen van Enghuizen om een nieuwe school te bouwen (een goede bui van de toenmalige graaf moest uiteindelijk de doorslag geven bij de toestemming tot verkoop). Ook veel later nog, bij de bouw van Hummelo-Noordhoek, heeft het lang geduurd alvorens tot de aankoop van grond kon worden overgegaan; indien de zaak nog langer gerekt was, zou door de gemeente tot onteigening zijn overgegaan, maar dit is een niet zo aardige methode, die bovendien zeer lang kan duren. Voor de gemeenteraad is een goede verstandhouding met de landeigenaren dan ook toe te juichen. Een opmerking van een onzer informanten, kenner van de gemeentezaken, is in het kader van grondaankopen belangrijk: 'De landgoederen zijn een rem op de woningbouw geweest'.

Veel spanningen ontstonden ook tussen Enghuizen en de gemeente over aan te leggen wandelroutes, picknickplaatsen en te verhardende zandpaden. Van de kant van Enghuizen werd het natuurbehoud en het beschermen van de jacht als tegenargument gebruikt. Uiteindelijk werd toch overgegaan tot de uitvoering van de gewenste projecten; dit was voor het grootste deel te danken aan de levering van een Rijksbos-bijdrage voor landeigenaren die hun land voor publiek toegankelijk wilden maken. De burgemeester: 'Het heeft veel spanningen gegeven, zonder die Rijksbosbijdrage was het nooit gelukt.'

Tegenover de geschetste gereserveerde opstelling staat de meer politieke stellingname van de verschillende fracties met betrekking tot de grote zaken. Het opmerkelijke verschil in felheid is mogelijk toe te schrijven aan een bewustwording die toch heeft plaatsgehad. De remmingen om zich kritisch te uiten zijn hier geweken:

men heeft een duidelijke stellingname die ook openbaar moet worden. De raadsleden laten zich er niet meer van weerhouden om te zeggen wat zij vinden als het om fundamentele zaken gaat. Naar onze mening is een groeiend politiek bewustzijn een reden voor een scherpere politieke stellingname in de gemeenteraad. Hierdoor wordt het ook traditionele beeld van eensgezindheid van de gehele raad zo af en toe doorbroken. Ons inziens brengt een meer uitgesproken politieke stellingname tegenstellingen met zich mee. We vinden dat de PvdA zich, gezien haar uitgangspunten, veel feller had kunnen opstellen in het geval van de vestigingsregeling. Deze opstelling pleit weer voor onze visie dat er nog veel geremdheid in de raad voelbaar is. De uitspraak van de burgemeester: 'Achterhoekers staan niet gauw op de barricade,' is in dit kader toepasselijk.

Conclusies

De invloed die de landgoederen in de gemeente hebben strekt zich ook uit op het gebied van de gemeentepolitiek: de gemeente heeft grond nodig. Veel grond in de gemeente is eigendom van de twee landgoederen. Het beleid van de landgoederen is gericht op het behouden van deze grond. In het verleden en ook in het heden is de spanning rond de grondpolitiek tussen de landgoederen en de gemeente soms zo ver gestegen dat van een conflict gesproken kan worden. De landgoederen zijn door hun grondbezit in staat de nodige invloed op de gemeentepolitiek uit te oefenen.

Wichers zegt in zijn boek dat de oude plattelandsamenleving een aantal 'afgesplitste functies' kende. Dat wil zeggen: het volk werd buiten de terreinen gehouden waarop die functies betrekking hebben; het had niets te vertellen. Een van die functies was de bestuurlijke.^{lxxxvi} Deze functies werden bekleed door de herenstand (landheren, grote boeren, notabelen, enzovoort). Vandaag constateerden we nog resten van het verschijnsel dat het volk lange tijd buiten het bestuur

gehouden is. Er is een aarzeling om van de raad een politieke arena te maken. Men kiest als het even kan voor een harmoniemodel. De beïnvloeding die uitging van de oude bekleeders van de bestuurlijke functies (in het geval van Hummelo en Keppel voornamelijk de landgoedeigenaren van Enghuizen en Keppel) is ons inziens dan ook nog voelbaar. Ook de dominerende rol die burgemeester en wethouders spelen kan in dit kader gezien worden.

Samenvattend kunnen we stellen dat we in de door ons onderzochte periode een -weliswaar afnemende- terughoudendheid in de gemeenteraad hebben kunnen constateren. Hoewel we niet kunnen stellen dat de feodale traditie de hoofdoorzaak hiervan is, menen we wel te kunnen stellen dat deze feodale traditie het gemeentebestuur in belangrijke mate beïnvloed heeft.

Hoofdstuk VII: Conclusies en oriëntatie

In zijn 'Ortsbestimmung der Gegenwart' wijst Rüstow erop dat er één beschavingsgegeven uit het verleden overweldigend belangrijk is geweest: de permanente toestand van heren en volk.^{lxxxvii} De socioloog Wichers komt voor Nederland in principe tot dezelfde conclusie. 'Men kan als men wil talloze maatschappelijke lagen onderscheiden, maar in veel gevallen (...) is het voldoende voor de vroegere samenleving uit te gaan van twee lagen: die der heren en de volkslaag. De heren hadden en streefden na een volledige zeggenschap over het volk.'^{lxxxviii} Als hoofdreden geeft Wichers aan: '...de alzijdige zwakte van een gezeten plattelandsbevolking'. Deze zwakte is volgens hem veroorzaakt door de geringe differentiatie en de sterke afhankelijkheid van de bodem. De genoemde zwakte gaf omstreeks het jaar 800 het feodalisme ontstaansmogelijkheden. Macht werd verbonden aan de beheersing van het bodembezit.^{lxxxix}

In vergelijking met Frankrijk heeft Nederland niet aan een uiterste feodalisering blootgestaan.^{xc} Volgens de auteur Lijphart is Nederland al eeuwenlang een 'burgerlijke natie met een slechts zeer zwakke aristocratie.'^{xc1} De golf der overherigheid is in Nederland slechts gedempt aangekomen, maar dat wil niet zeggen dat deze golf voor Nederland niet van belang geweest is. Het zou te ver voeren om in dit verband dieper in te gaan op de geschiedenis van het feodalisme.^{xcii}

Terug naar Nederland en naar Wichers. 'Er was noodzakelijkerwijs een meerderheid des volks die plattelands was. Het is onwaarschijnlijk dat die meerderheid, oorspronkelijk of van nature, ooit een positie van onmondigheid heeft begeerd zodat er onmacht in het spel moest zijn. Deze onmacht is dan te zoeken in een alzijdige zwakte van plattelandsbevolkingen. Daar deze zwakte eeuwenlang bestaan heeft (...) lag ook de weg open voor een rustige cultuurvorming rondom het

gegeven dat een kleine minderheid in grotere of kleinere absolute heer kón zijn en, hier komt het menschlich allzumenschliche voor de dag, ook wílde zijn. Deze weg lijkt dus vrij volledig en nogal consequent te zijn begaan. Naast den volksbeschaving ontstond er nu een herenbeschaving, terwijl beide zich in tendentie aanvullend op elkaar instelden. Tevens is dan de ideologiseringsnoodzaak, de noodzaak tot goedpraten, gegeven en alle mentale en geestelijke verwringingen die hiermee samenhangen.^{xciiii} In dit citaat geeft Wichers een omschrijving van de situatie op het Nederlandse platteland van omstreeks 1900. Dit laatste betekent echter niet dat een en ander met 'verleden' kan worden afgedaan. Het verleden is de basis voor de doorgronding van het heden. Dit 'heden' heeft allerlei aspecten van de samenleving vastgehouden.^{xciv}

Het feodalisme is omstreeks 1800 grotendeels afgeschaft.^{xcv} Volgens Wichers is het feodalisme een 'primitieve en corrumperende kracht' die in de hedendaagse samenleving niet meer thuishoort maar er nog wel sterk in 'nawerkt'.^{xcvi} Met het nawerken van het feodalisme hebben wij ons beziggehouden.^{xcvii} We kozen als 'veld' Hummelo en Keppel en hebben ons gericht op de agrarische sector, de industriële sector en het gemeentebestuur. Aan het einde van de hoofdstukken die over deze gebieden handelden hebben we reeds conclusies getrokken. Het lijkt ons wenselijk deze conclusies hier nog eens in beknopte vorm weer te geven.

In de eerste plaats de agrarische sector. Tot 1958 waren de pachters, in weliswaar afnemende mate, afhankelijk van de landgoederen. De landgoedeigenaren bepaalden in welke mate de pachters toegang kregen -en konden behouden- tot de bodem. Er was een grote (maar eveneens afnemende) sociale afstand tussen landheer en pachter. De grote invloed van de landheer en de grote sociale afstand tussen landheer en pachter strekte zich ook uit op andere gebieden, zoals de kerk. In 1958 trad de Pachtwet in werking. Dit betekende voor de pachter een

aanzienlijke versterking van zijn positie. De verpachter werd door deze wet in zijn macht beknot. Vanaf 1958 is de afhankelijkheid van de pachters sterk afgenomen. Ook de sociale afstand tussen landheer en pachter is kleiner geworden. De invloed van de landheren op andere gebieden, zoals de kerk, is sterk afgenomen of geheel verdwenen. In het algemeen hebben de landheren nog een aanzienlijke invloed op de agrarische sector; het grondgebied van de landheren loopt nog in de honderden hectaren.

In de tweede plaats komt de industriële sector. Voor de ijzergieterij kwamen we tot de volgende conclusies. In het verleden kon de Keppelse landheer een zeer grote invloed uitoefenen. De basis hiervan was de verpachting van waterrechten en de verpachting van stukjes grond aan arbeiders. De landheer kon gedurende lange tijd invloed uitoefenen op het personeelsbeleid van het bedrijf. Er was een grote sociale afstand tussen de heren - in dit geval bestaande uit landheer en directeur- en de arbeiders. Deze sociale afstand werd door de kerkelijke leer bevestigd. In de loop van de tijd is de invloed van de landheer op de ijzergieterij grotendeels verdwenen. Voor de AVIKO kwamen we tot de volgende conclusies. De invloed van de landheer op de AVIKO is gebaseerd op het verpachten van de grond waarop het bedrijf staat. Deze invloed is altijd relatief gering geweest. De mentaliteit van een gedeelte van de arbeiders is ons inziens nog wel beïnvloed door de gehele feodale traditie. Voor beide bedrijven kunnen we stellen dat er, voor zover ons bekend, vrijwel nooit sprake is geweest van arbeidsonrust. Dit hangt mogelijk samen met onze bevindingen dat de arbeiders het gezag van de landheren en directeurs vrijwel altijd erkend hebben.

In de derde plaats het gemeentebeleid. De gemeente heeft vaak grond nodig. De landheren bezitten nog steeds een aanzienlijke gedeelte van de grond in Hummelo en Keppel. Het bovenstaande vormt de basis voor de invloed die de landheren op het gemeentebeleid

uitgeoefend hebben en nog steeds uitoefenen. Het gemeentebestuur heeft twee belangrijke kenmerken:

- Burgemeester en wethouders spelen een dominerende rol in de besluitvorming;
- Bij veel raadsleden constateerden wij een aarzeling om van de raadsvergaderingen een politieke arena te maken.

Deze beide kenmerken zijn ons inziens beïnvloed door de gehele feodale traditie in Hummelo en Keppel.

Dorpsstraat Hummelo omstreeks 1900

Wanneer we trachten de drie door ons onderzochte gebieden -de agrarische sector, de industriële sector en het gemeentebeleid- met elkaar te vergelijken, komen we ten aanzien van de positie van de landgoederen tot de volgende conclusies.

Het grondbezit van de landheren is de belangrijkste basis voor hun invloed; daar waar de grond het meest centraal staat is de invloed van de landheren het sterkst voelbaar. Aan deze basispositie, het bezit van grond, hebben de landheren kunnen ontlenu dat er een grote sociale afstand heeft bestaan tussen hen en het overgrote deel van de rest van de bevolking. Deze sociale afstand werd op verscheidene gebieden zichtbaar: de pachters toonden

gehoorzaamheid, onderdanigheid en conformisme. Deze gedragskenmerken constateerden we ook bij de arbeiders in beide bedrijven en tot op zekere hoogte bij de gemeenteraadsleden.

Ook in de kerk konden de landheren een belangrijke rol spelen, gebaseerd op hun feodale gezag. De jaarlijkse kermis was vrijwel geheel gebaseerd op het eerbetoon aan de landheer. Een van de opmerkelijke aspecten van de overherige nawerking is wel het goedpraten van de onevenredige verhoudingen tussen landheer en de rest van de bevolking. Volgens de socioloog Wichers is de samenleving erin geslaagd een 'geraffineerd stelsel van rationalisaties bovenop de rauwe werkelijkheid te zetten.'^{xviii} Wat kunnen we hierover zeggen ten aanzien van Hummelo en Keppel? Wij constateerden vaak een zekere tweeslachtigheid in de verhalen die men ons vertelde; enerzijds wees men ons op de onrechtvaardigheden van de overherigheid, anderzijds gaf men blijk van respect voor de landheren. En in de gesprekken waarin dit tot uiting kwam werd het vaak in bovenstaande volgorde naar voren gebracht, alsof men zichzelf erop betrapte de overherigheid te willen afbreken zodat een zekere correctie nodig was. Samenvattend, een tweeslachtige houding waarin scherpe kritiek en goedpraten gecombineerd werden.

Zowel het grondbezit als de sociale afstand zijn in de door ons onderzochte periode verkleind. Hierdoor, maar vooral ook door de positieverbetering van pachters en arbeiders, is de invloed van de landheren in deze periode sterk verminderd. We dienen echter te beseffen dat de landheren in Hummelo en Keppel nog honderden hectaren grond bezitten en we kunnen dan ook beslist niet stellen dat de invloed van de landheren in het heden een te verwaarlozen factor is.

We hebben wel eens de indruk dat een aantal mensen in Hummelo en Keppel van mening is dat de landheren geen enkele invloed meer hebben, terwijl andere juist van

mening zijn dat de macht van de landheren nog overweldigend groot is. We hopen dat we er in dit rapport in geslaagd zijn aan deze beide meningen tegemoet te komen.

Utrecht, mei 1977

Literatuurlijst

- Bloch, M. (1939/1975): *Feudal Society, Vol. II: Social classes and political organisation*, London.
- Bovenkerk, F. (1976): *Sociaal onderzoek en spionage: het geval Günter Wallraff*. In: Sociodrome, Meppel.
- Boer, J. (1975): *Dorp in Drenthe*, Meppel.
- Brugmans, I.J. (1975): *De arbeidende klasse in de 19^e eeuw, 1813-1870*.
- Brunt, L. (1974): *Stedeling op het platteland*, Meppel.
- Brunt, L. (1972): *Antropologisch onderzoek in Nederland*. In: Sociologische Gids, 19^e jaargang, nr. 5-6, Meppel.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1930, 1947, 1960): *Algemene Volkstelling; gemeente Hummelo en Keppel*, Den Haag.
- Craandijk, J. (1886): *In den Geldersche Achterhoek*, Haarlem.
- Ganshof, F.L. (1976): *Feudalism*, London.
- Geen, V. (1974): *De leefbaarheid van de plattelandskernen*, Den Haag.
- Gemeente Hummelo en Keppel (1971, 1972, 1973, 1974, 1975): *Jaarverslagen*.
- Gemeente Hummelo en Keppel (1972): *Gids voor Hummelo en Keppel*.
- Gemeente Hummelo en Keppel (1974): *Bestemmingsplan Hummelo-Noordhoek*.
- Gemeente Hummelo en Keppel (1976): *Bestemmingsplan Hummelo-Zuid*.
- Gemeente Hummelo en Keppel (1976): *Notulen raadsvergadering 28 september 1976*.
- Goddijn, H. e.a. (1974): *Geschiedenis van de sociologie*, Meppel.
- Graafschapsbode (1976): *Interview met burgemeester Baris van Hummelo en Keppel*. 11 december 1976, Doetinchem.
- Goudsblom, J. (1974): *Balans van de sociologie*, Utrecht/Antwerpen.
- Harenberg, J. (1966): *Harnas en hoepelrok aan de Oude IJssel*, Zutphen.

- Harmsen, G. en Reinalda, B. (1975): *Voor de bevrijding van de arbeid*, Nijmegen.
- Hoppenbrouwers, H. (1952): *Over de oorsprong van de oudste ijzergieterij in Nederland*.
- Instituut voor Culturele Antropologie Utrecht (1976): *Studiegids 1976-1977*, Utrecht
- Kloos, P. (1972): *Culturele antropologie*, Assen.
- Kooy, G.A. (1964): *Het echec van een volkse beweging*, Assen.
- Kruyer, G. (1973): *Observeren en redeneren*, Meppel
- Landelijke Vereniging van Kleine Kernen (1974). *Mededelingen I, verslag congres 1974*.
- Lijphart, A. (1976): *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam.
- Maeijer, J.M.M. (n.d.). *Pachtwet*. In: Nederlandse Wetgeving (studenteneditie), Deventer.
- Ministerie van Volkshuisvesting (n.d.): *Oriënteringsnota van de ruimtelijke ordening, concept*, Den Haag.
- Ministerie van Volkshuisvesting (1975-1976): *Derde nota over de ruimtelijke ordening, deel III, verstedelijkingsnota*, Den Haag.
- Monté Verloren, J. Ph. de (1972): *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechtelijke organisatie in de noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, Deventer.
- Pot, C.W. van der (1972) *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, bewerkt door A.M. Donner, Zwolle.
- Provincie Gelderland (1973) *Streekplan voor Oost Gelderland in de maak, programmafase*, Arnhem.
- Provincie Gelderland (1975) *Streekplan voor Oost Gelderland in de maak, voorontwerpen*, Arnhem.
- Provincie Gelderland (1973) *Woning ja, woning nee. Nota betreffende vestigingsregeling*, Arnhem.
- Roekel, G.J. van (1972) *De Gelderse Achterhoek in de 19^e eeuw*, Haarlem
- Schreurs-Rooyakker, H.E. en B.H. Bloemendaal (1977) *Hummelo en Keppel in oude ansichten, deel 2*, Zaltbommel.
- Vereniging van Nederlandse Gemeenten (1971) *Structuuronderzoek Oude IJsselstreek (conceptnota)*, Den Haag.
- Ven, D.J. van der (1925) *Kermisviering in Laag-Keppel en Hummelo*, Doetinchem.

- Wallraff, G. (1976a) *Ongewenste rapportages*, Amsterdam.
- Wallraff, G. (1976b) *Het gewone kapitalisme*, Amsterdam.
- Westerbeek van Eerten, B.J. (1950) *De kermisviering van Hummelo*. In: Archief, Doetinchem.
- Westerbeek van Eerten, B.J. (1965) *Uit de geschiedenis van de kerk in Hummelo*. In: Archief, Doetinchem.
- Westerbeek van Eerten, B.J. (1966) *Herinneringen van een medicijnman*, Doetinchem.
- Westerbeek van Eerten, B.J. (1971) *Hummelo en Keppel in oude ansichten, deel 1*, Zaltbommel.
- Westerbeek van Eerten, E.R. (1973) Artikel in de Nederlandse Gemeente, september 1973, nummer 37.
- Wichers, A.J. (1965) *De oude plattelandsbeschaving*, Assen.

Voetnoten

- ⁱ Westerbeek van Eerten, 1966.
- ⁱⁱ De bank van Keppel in de kerk van Hummelo is volgens Westerbeek van Eerten een overblijfsel van langdurige Keppelse invloed op het kerkelijk gebeuren in Hummelo (Westerbeek van Eerten, 1966, p. 60 e.v.).
- ⁱⁱⁱ Wichers, 1965, p. 70.
- ^{iv} Studiegids Instituut voor Culturele Antropologie Utrecht, 1976-1977, p. 26.
- ^v Brunt, 1974.
- ^{vi} Stroomkerken is het pseudoniem voor de gemeente waar Brunt zijn onderzoek verrichtte.
- ^{vii} Zie voor een uitgebreidere beschouwing hierover: Kruyer, 1973, p. 41 e.v.
- ^{viii} Zie voor een beschouwing over een ongestructureerde opzet: Goudsblom, 1974, p.55.
- ^{ix} Kloos geeft hier een definitie voor: 'Dit is een methode van materiaal verzamelen waarbij de onderzoeker zich vestigt in een groep (vaak een dorp) en daar, door aan zoveel mogelijk activiteiten deel te nemen, al waarnemend en vragend een gedetailleerd beeld opbouwt van maatschappij en cultuur' (Kloos, 1972, p. 16).
- ^x Wij hebben ongeveer 70 gesprekken gevoerd.
- ^{xi} Bovenkerk, 1976, p. 8, met verwijzing naar Goudsblom, 1974, p.33.
- ^{xii} Idem, p. 9.
- ^{xiii} Idem.
- ^{xiv} Dit bevestigend gedrag houdt in dat dat de onderzoeker voldoet aan de wens van de informant om begrepen te worden op de maner zoals hij dit zelf hat bedoeld (Brunt, 1972, p., 351, e.v.).
- ^{xv} Brunt, 1974, p. 14.
- ^{xvi} CBS, documentatie gemeente Hummelo en Keppel.
- ^{xvii} CBC, documentatie provincie Gelderland; de 25% van 1975 is een schatting door ons inziens deskundige bronnen.
- ^{xviii} Gemeente Hummelo en Keppel, 1972; schattingen door ons inziens deskundige bronnen.
- ^{xix} Documentatie gemeente Hummelo en Keppel.
- ^{xx} 1974: Fusie van KVP, ARP en CHU. VVD: Voorheen Vrijheidsbond, Liberale Staatspartij en Partij van de Vrijheid.

PvdA: Voorheen SDAP. Garretsen was in 1949 raadslid voor de Partij van de Vrijheid.

^{xxi} CBS, documentatie gemeente Hummelo en Keppel

^{xxii} Wij zouden graag alle artikelen uit dit contract hebben weergegeven. Ruimtegebrek noodzaakte ons echter tot het opnemen van de ons inziens belangrijkste artikelen.

^{xxiii} Voor de bestudering van de Pachtwet hebben we gebruik gemaakt van de studenteneditie, samengesteld door J.M.M.Maeijer.

^{xxiv} Wichers, A.J., 1965, p. 126-127.

^{xxv} Monté Verloren, J.Ph. de, 1972, p. 117

^{xxvi} Westerbeek van Eerten, B.J., 1966, p. 96.

^{xxvii} Idem.

^{xxviii} Westerbeek van Eerten, B.J., 1950, p. 24-30. Zie ook: Ven, D.J. van der, 1925.

^{xxix} Idem.

^{xxx} Westerbeek van Eerten, D.J., 1965, p. 60 e.v.

^{xxxi} Collatierecht: invloed op de keuze van de te benoemen geestelijke. Zie ook: Pot, C.W. van der, 1972, p. 477.

^{xxxii} Pot, C.W. van der, 1972, p. 477.

^{xxxiii} Hij was onder meer ambassadeur in Washington en Athene.

^{xxxiv} Goddijn, H., e.a., 1974, p. 158-160.

^{xxxv} Wichers, H.J., 1965, p. 21.

^{xxxvi} Idem, p. 210

^{xxxvii} Idem, p. 61.

^{xxxviii} Idem, stelling 8.

^{xxxix} Westerbeek van Eerten, B.J., 1966, p. 92.

^{xl} Roekel, G.J. van, 1972, p. 36.

^{xli} Zie voor Landbouw en Maatschappij: Kooy, G.A., 1964.

^{xlii} Zie voor Pachtwet: Maeijer, J.M.M., n.d., p. 250.

^{xliii} Idem, p. 252.

^{xliv} Idem, p. 251.

^{xlv} Idem, p.254.

^{xlvi} Idem, p. 255

^{xlvii} Idem, p. X

^{xlviii} Idem, p. 257

^{xliv} Idem, p. 260.

^l Idem, p. 260-261

^{li} Gids voor Hummelo en Keppel, 1972.

^{lii} Westerbeek van Eerten, 1950, p. 26 e.v.

^{liii} Craandijk, J., 1886.

-
- liv In 1983 werd de ijzergieterij gesloten; de gebouwen zijn in 1988 gesloopt. Enkele belangwekkende onderdelen werden elders ondergebracht.
- lv Dit water was nodig voor de energievoorziening en het wassen van het ijzeroer.
- lvi De baron van Pallandt won het proces dat was aangespannen tegen de overheid over een schadevergoeding voor het wegvallen van dit recht.
- lvii Hagens, H., 1976.
- lviii Wichers, A.J., 1965, p. 55.
- lix Brugmans, I.J., 1975, p. 122-123.
- lx De regeling van regeringswege stelde een maximum van 48 uur per week vast (Harmsen, G. en B. Reinalda, 1975, p. 439). Het aantal uren in de ijzergieterij was echter meer dan 48 uur per week.
- lxi De ANMB is de metaalbond van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV).
- lxii Harmsen, G. en B. Reinalda, 1975, p. 438.
- lxiii Dit kan nu veranderd zijn; sinds kort bestaat voor het NVV en het NKV de regeling dat men lid is van de vakbond per woonplaats en niet per werkplaats.
- lxiv Zie voor een staatje van de zetelverdeling van de gemeenteraden van Hummelo en Keppel p. 38.
- lxv Documentatie gemeente Hummelo en Keppel.
- lxvi Notulen raadsvergadering 28 september 1976.
- lxvii Gids voor Hummelo en Keppel, 1972, p. 3.
- lxviii Oriëntatienota Ruimtelijke Ordening, concept, p. 3.
- lxix Idem., p. 70.
- lxx Provincie Gelderland, 1975.
- lxxi De Graafschapsbode, 11 december 1976.
- lxxii Idem.
- lxxiii Idem.
- lxxiv Idem.
- lxxv Vereniging van Nederlandse Gemeenten, 1971.
- lxxvi De Graafschapsbode, 11 december 1976.
- lxxvii Idem.
- lxxviii Idem.
- lxxix Westerbeek van Eerten, 1973.
- lxxx Provincie Gelderland, 1976, p. 2.
- lxxxi Idem, p. 5.
- lxxxii Notulen raadsvergadering 28 september 1976, p. 12.
- lxxxiii Idem, p. 6.
- lxxxiv Onder 'monistisch' verstaan we hier: strevend naar een voor alle partijen aanvaardbare oplossing der problemen, het

gemeentebelang nastrevend, strevend naar harmonie. Onder 'dualistisch' verstaan we hier: strevend naar een oplossing der problemen die voor de eigen partij het voordeligst is, conflicten niet uit de weggaand.

^{lxxxv} Onder 'rudimentair beleven' verstaan we hier: uitgaande van een allereerste grondbeginsel en daaraan vasthoudend; m.a.w. het grondbeginsel dat het gezag bij de landheer berust, dat dit goed is en dat dit ook onaantastbaar is, en dat bovendien iedereen zich hieraan dient te onderwerpen.

^{lxxxvi} Wichers, A.J., 1965, p. 51-52.

^{lxxxvii} Idem, p. 22.

^{lxxxviii} Idem, p. 19.

^{lxxxix} Idem, p. 63.

^{xc} Idem, p. 63.

^{xcī} Lijphart, A., p.207.

^{xcii} Zie hiervoor: Bloch, M., 1939/1975

^{xciii} Wichers, A.J., 1965, p. 55.

^{xciv} Idem, p. 19-20.

^{xcv} Pot, C.W. van der, 1972, p. 119 e.v.

^{xcvi} Wichers, A.J., 1965, p. 239.

^{xcvii} Wallraff signaleerde een dramatische vorm van overherige nawerking in Duitsland. Zie hiervoor: Wallraff, G., 1976a, p. 41 e.v. en 1976b, p. 62 e.v.

^{xcviii} Wichers, A.J., 1965, p. 19.